

Миленко С. Филиповић и национална наука

Јелена Миљковић Матић

Миленко С. Филиповић и национална наука

Јелена Миљковић Матић

**Миленко С. Филиповић
и национална наука**

Београд 2018.

Јелена Миљковић Матић
Миленко С. Филиповић и национална наука

Издавач

Институт за политичке студије, Београд

За издавача

др Живојин Ђурић

Рецензенти

проф. др Гордана Горуновић

др Сања Шуљагић

др Никола Жутић

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

Штампарија:

Бирограф, Београд

Тираж

100

Ова монографија је резултат рада на пројекту 179009,
који финансира Министарство просвете, науке и технолошког
развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

Предговор.....	5
Увод.....	7
Уобличавање етнолога.....	11
- Национални амбијент у Босни и Херцеговини под аустро-угарском владавином.....	12
- У гимназији у Тузли	17
- Студије у Београду.....	25
Период научног рада.....	27
- Стручни ангажман у Равногорском покрету	28
- Последице ангажовања на губитничкој страни у рату	37
- Послератна каријера.....	40
Национална наука	45
Колеге о Миленку Филиповићу – разумевања његовог научног дела.....	53
- Етнологи о етнологији.....	53
- Филиповићеви колеге о њему.....	57
А) Конфликт на почетку каријере	58
Б) Текстови о раду Миленка Филиповића писани за његовог живота	64
В) Посмртни текстови о Миленку Филиповићу који дају општу слику о њему и његовој науци.....	69
Г) Аутори који су разматрали конкретне карактеристике или те-матски ограничене партије Филиповићевог научног дела, неки од њих покушавајући да препознају његову теоријску оријентацију	79

Д) Текстови у којима се Миленко Филиповић сагледава у друштвеном контексту	95
Ђ) Они који су у делу Миленка Филиповића увидели његово родољубље као основно његово опредељење	106
Е) У тексту о Вуку Караџићу као да је Миленко Филиповић писао о себи	111
Како је Миленко Филиповић осмислио свој рад након Другог светског рата	116
Закључак	137
Навођена и коментарисана литература	146

Предговор

Књига која је пред читаоцима почива на докторској дисертацији, која носи наслов *Миленка Филиповић у српској етнологији*, а коју сам одбранила 2012. године на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду. На Миленка Филиповића се осврнуо безмало сваки писац о историји српске етнологије, скоро увек похвалним речима и изузимајући га из општег амбијента теоријске чамотиње у којој се у великој мери налазила наша наука у времену владавине социјализма у Југославији. Јасно је, стога, било да Филиповићев значај не може да буде мали. Његов научни ангажман је приказиван као напредан и изузетан у времену у коме је етнологија у Југославији упадљиво стагнирала у теоријско-методолошком погледу. А опет, некако су сви ти аутори заобилазили потпуније сучељавање са његовом појавом. Докторат је настао из жеље да Миленку Филиповићу посветим значајнију пажњу.

Написана и одбрањена, докторска теза ми се, ипак, врло брзо учинила далеком од задовољавајућег сагледавања Миленка Филиповића. Схватила сам да сам њоме хтела да ставим Миленка Филиповића у жижу, али да још увек нисам остварила увид у његову истину. Прошло је знатно време док ми се указао интерпретативни оквир за његову научну појаву који ми је изгледао као заиста одговарајући. Резултат тог сагледавања је сада пред вама.

Захваљујем се свима који су својим подстицајима, сугестијама, опаскама, критикама и, уопште, сваковрсном подршком - али и уздржавањима - допринели томе да ово сагледавање Миленка Филиповића добије овај облик, у коме се објављује.

У Београду,
у Часном посту 2018. године

Увод

Миленко С. Филиповић¹ је српски и југословенски етнолог и антропогеограф, који је изузетно много урадио током свог дугог научно активног периода, а да до данас, безмало пола века после смрти, још увек није добио своје место у низу портрета знаменитих људи наше науке. Писано је о њему, али све кратко, парцијално или узгред. „Једна мериторна оцјена његовог доприноса нашој науци заслужује бар једну докторску дисертацију“, сматрао је пре скоро тридесет година Неџад Хаџидедић (Хаџидедић, 1990, 169). И у праву је био кад је рекао „бар једну“, пошто се испоставља да Миленко Филиповић нуди материјала и за више од једног обимног рада. Ево пред читаоцима покушаја да се из једног угла сагледа научник Миленко Филиповић.

С обзиром на то да смо желели да ухватимо пропорције укупне појаве Миленка Филиповића, лако је било одредити се начелно за један општи поглед, уместо удубљивања у поједине аспекте његовог дела. Међутим, множина и разноврсност Филиповићевих штампаних текстова и уопште научних интересовања и делатности учинила је да овај задатак изгледа прилично сложено. Додатно се све усложњава када се има у виду период у коме је Миленко Филиповић живео и радио, од 1902. до 1969. године, а који обухвата све државе и ратове који су се кроз седам деценија двадесетог века смењивали на српској историјској територији. Одлучили смо, зато, да одустанемо од обухватне слике, него да потражимо константу којом би се одликовао Филиповићев научни рад, од почетка до краја.

1 Миленко Филиповић је увек користио овај начин потписивања, истичући почетно слово очевог имена (Сретен), да би отклонио могућност забуне. Ми нећемо insistирати на томе у току нашег излагања, ради поједностављивања текста, а с обзиром на то да у нашем тексту не постоји никаква могућност забуне око идентитета.

Константа је, природно, сам он, Миленко Филиповић. Због тога смо одређену пажњу посветили утисцима и мишљењима колега о његовом делу и о њему лично. Такође смо га сместили у друштвени контекст у коме је живео. Збивања су била веома драматична за српски народ у време формирања Филиповићеве личности и интересовања, чиме смо објаснили његову родољубиву оријентацију која је, како изгледа, остала као његова трајна особина. Са оваквом друштвено-политичком оријентацијом, опет, Миленко Филиповић се природно уклопио у постојећу научну традицију, на коју је указао својевремено социолог Александар Миљковић. Он је, наиме, 1975. године истакао појам *националне науке*, да њиме опише неспецификован и родољубљем надахнут рад српских научника 19. и прве половине 20. века. Иако не одмах тада већ у једном каснијем раду, Миљковић је међу те научнике убројао и Миленка Филиповића, пишући о његовом опусу из предратног периода, у коме је овај обрађивао етнолошке теме из Јужне Србије (потоње СР Македоније).

О Миленку Филиповићу јесте понешто написано у смислу сагледавања његове научне фигуре у друштвеном контексту. Међутим, колеге који су се бавили овом проблематиком оријентисали су се највише на послератни период, на етнолошки рад у Титовој Југославији. У тој земљи више није било услова да етнолози, или који други научници, манифестују у свом раду национално одговоран став - мада ни у предратној Југославији питању српских интереса није посвећивана дужна пажња. Тито је гледао да државу конципира и југословенску националну политику усмери на штету Срба: да територију коју настањује српски народ распарча више него што је већ била распарчана у Краљевини Југославији, а народ да одврати од српског идентитета и српску културу назове другачијим националним именима. „Израз национализам је у другој, Титовој, Југославији добио посве негативно значење, које је постало блиско или чак идентично изразу шовинизам. Бар код Срба у тој држави ни за кога није у позитивном смислу употребљен израз национални радник или националиста“ (Милосављевић, 1997, 177). Чињеница да се наши савремени етнолози баве најрадије послератним периодом – и да немају много похвалних речи о њему - представља кораке у правцу реалне оцене владавине титоизма у Србији и Југославији.

Текст који је овде пред читаоцем наставља се на те тежње колега, само се осврћући и на оно што је претходило титоизму: на пред-ратну националну науку, која се одликује грађанском свешћу различитом од онога што данашња грађанска свест подразумева. Тада су одлике грађанштине биле: развијено национално осећање, те друштвено-политичка заинтересованост и ангажованост, побожност и припадајући морал који прожимају живот читавог друштва и сваког појединца. Овакав менталитет је Миленко Филиповић понео са собом у послератну Југославију, али он ту више није био схваћен. Као последица титоизма, данас се у Србији под грађанским становиштем подразумевају ставови и начела основани, у знатној мери, на супротстављању овима из периода пре Другог светског рата: одрицање традицијског идентитета, декларативна аполитичност, пацифизам по сваку цену, бескомпромисни секуларизам.

Последње време у коме се несметано и отворено могло радити у правцу добробити српског народа, а да је то било током Филиповићевог живота, било је време Другог светског рата. Српске народне и националне интересе је тада узело да заступа неколико организација, међу којима се Равногорски покрет (чији је део представљала Југословенска војска у отаџбини, ЈВУО, на челу са Драгољубом Дражом Михаиловићем) водио идејом о демократској и федералној Југославији која би се успоставила након рата.² Српска национална компонента у пројекту Равногорског покрета имала је два циља: онај ратни, који је гледао да се српски народ очува колико год је то могуће, с обзиром на страдања под нацистима, у атмосфери геноцида коме је био изложен; и онај поратни, који је предвиђао програм за послератну обнову и уређење земље, којим би се, између осталог, исправиле грешке предратне Југославије начињене у односу на виталне српске интересе, захваљујући којима је у великој мери и дошло до масовног страдања српских цивила у рату. Миленка Филиповића су позвали из Врховне команде ЈВУО да се ангажује, пред крај рата, на припреми за послератно уређење земље, а он се том позиву одазвао. То му је уједно било и признање да је у том тренутку био највећи српски живи етнолог, као и да је

2 Прва Титова држава управо је преузела тај концепт, под називом Демократске федералне Југославије, (ДФ), маскирајући њиме бољшевизам који је требало наметнути грађанском друштву.

била позната и призната његова спремност да своја стручна знања стави у службу свог народа и државе.

Истраживање ових питања тражи не само класично коришћење штампане литературе, него и трагање по архивским документима. Из разних разлога, међутим, није нам било могуће да се том послу посветимо овом приликом. У књизи равногорског активисте Павла Милошевића, из које смо преузели опширан навод о раду Одбора стручњака Равногорског покрета, чији је Филиповић био члан, сазнали смо о постојању најмање једног потписаног Филиповићевог програмског реферата из тог периода. Аутор, на жалост, није дао податак о извору за тај текст. Било би значајно сазнати како је изгледала Филиповићева употреба етнологије у изузетним условима створеним, с једне стране, сазнањем о геноциду над српским народом који се одвијао током рата и, с друге стране, плановима о уређењу послератне Југославије. Међутим, наш летимичан увид у ситуацију у нашим архивима је открио да су документа ЈВУО разасута по многим архивима и да често нису сређена, док неким фондовима није лако уопште ући у траг. Да не би зато ова књига чекала незнано дуго неизвесне резултате архивског истраживања, оставили смо то предузеће за неку другу прилику, у којој би се допуњавала слика коју овде желимо да представимо. До сада публиковани резултати туђих архивских истраживања су се показали као сасвим довољни за циљ који смо намерили да остваримо овом књигом.

Ово, дакле, није свеобухватан опис личности и научног дела Миленка Филиповића. Њега је могуће сагледати са различитих страна, а ми смо изабрали да то буде она за коју нам се учинило да указује на темељ на коме почива његова оријентација. Намерно се нисмо упуштали овде у разматрања, на пример, Филиповићевих богатих и значајних контаката са иностраним колегама и установама; или, у претресање и праћење развитка његових научних ставова; нити смо желели овом приликом да класификујемо и тумачимо његове научне радове појединачно. Све су то могућности интерпретирања Филиповића и његове науке које траже посебна истраживања и одговарајуће студије. Ова наша монографија јесте приказ националне традиције у српској науци, онако како се појављује у делу једног од њених последњих класичних представника.

Уобличавање етнолога

Аутентични подаци о Миленку Филиповићу морали би бити највише они које је дала Радмила Фабијанић, његова ћерка и колегиница. Место на ком се они могу наћи у свима доступном облику јесте кратак текст, „Академик Миленко С. Филиповић Curriculum vitae“, објављен у збирци текстова са скупа поводом двадесетогодишњице Филиповићевог одласка из овог света. Уз ову биографију Радмила Фабијанић је приложила библиографију радова колега у којима се могу наћи биографски подаци о њеном оцу (Фабијанић, 1990(а)). Највећи број података дала је, ипак, млађа колегиница Миленка Филиповића, Ђурђица Петровић, у нешто дужем скроз биографском тексту „О Миленку С. Филиповићу“, који прати постхумно објављену књигу његових чланака *Човек међу људима* (Петровић, 1991(б)). И код још неких аутора се могу се наћи подаци о Филиповићу којих другде нема (Горуновић, 2007; Прошић-Дворнић, 2008; Миљковић, 2010 и др.), поред оних текстова који су писани о њему поводом његовог упокојења. Овде нећемо препричавати све што је о Филиповићу написано у свим тим текстовима, него ћемо истаћи оно што нам се чини занимљивим са позиције с које га посматрамо.

Миленко Филиповић је рођен крајем 1902. године у Босанском Броду, у многодетној породици службеника на железници. Убрзо се породица преселила у Подлугове, одакле је Миленко касније одлазио на средње и високо школовање. Упркос скромним условима у којима је поникао, постао је он изузетан интелектуалац, широко образован, инвентиван и научно продуктиван, задобивши поштовање колега, не само у Југославији него и далеко ван њених граница.

Све време до одласка у Београд, на факултет, провео је Филиповић у родној Босни, завршивши ту тузланску гимназију, једну од пет постојећих у целој земљи. Период његовог одрастања подударио се са интензивном националном активношћу и са драматичним политичким догађајима којима су се одликовали национални покрети код Срба и Јужних Словена. Оправдано је претпоставити да се ту налазе корени опредељења Миленка Филиповића за етнологију као науку о народима. Зато ћемо се кратко осврнути на национални амбијент и токове у Босни и Херцеговини, који су почели да оживљују са почетком аустро-угарске управе, а кулминирали у Првом светском рату и стварању прве јужнословенске државе.

Национални амбијент у Босни и Херцеговини под аустро-угарском владавином³

Аустријска царевина је преузела од султановог двора у Цариграду надлежност у Босни и Херцеговини 1878. године и задржала је током наредних четрдесет година, до краја Првог светског рата и пропасти аустро-угарског царства. Прву половину тог периода обележила је политика коју је спроводио намесник Бењамин Калај (умро 1903. године), који је претходно био у дипломатској служби у Србији, као аустро-угарски генерални конзул. Оно што је он тада, као намесник, зацртао у погледу националне стратегије у Босни, имало је одјека не само код његових наследника у другој половини периода аустријске владавине, него се чак до данас протежу утицаји Калајевих концепција о националном питању и одговарајућих политичких решења у Босни и Херцеговини и околним земљама.⁴

3 За писање одељака о националним превирањима и догађајима у Босни и Херцеговини користили смо следећу литературу: Гађиновић, 2010 и 2014; Калаји, 1882, у електронском облику; Краљачић, 1987; Живковић, 2017; Мاستиловић, 2012 и 2017; Милосављевић, 1997; Надовеза, 2014; Политеиа 7/2014; Скоко, 1997; Ђоровић, 1989, 1996 (2002), 1997.

4 Рецензент за ову књигу, др Сања Шуљагић, ставила је примедбу с овим у вези: да је тенденциозно тумачена српска национална идеја коју је промовисао Бењамин Калај имала не само актуелан и последични политички значај за српски народ, већ да се пронела и на појимање далеке српске историје, захваљујући томе што је тада угледни и утицајни историчар и министар просвете Стојан Новаковић „утицао да се након потписивања

Бењамин Калај је имао развијене ставове о јужнословенским приликама, јер он је говорио и писао српски језик (ћирилицу), разумевао руски и друге словенске језике, те „пропутовао кроз све крајеве балканског полуострва где Срби станују“, па је „с великом пажњом а својим бистрим умом проучио све особине, мане и врлине српскога народа“ (из Предговора преводиоца Гаврила Витковића у: Калај, 1882, 3-4)). Када је сумирао своје утиске о Србима, Калај је написао *Историју српскога народа*, која је штампана у Будим-Пешти 1876, а убрзо је штампан и српски превод, у Београду, 1882. године. Али, када је дошао на положај у Босни, управо исте 1882. године, да ту спроводи аустро-угарску политику, одлучио је да одступи од става уважавања Срба који је заступао у својој књизи. Овај став је подразумевао да је српско име један од општих назива за Словене, да су Срби доминантна нација на Балкану, далеко надмоћна у сваком смислу: бројчаном, културном, историјском, политичком. Између осталог, сматрао је у својој *Историји* и да су Босна и Херцеговина настањене Србима, на чије је опште стање и однос са Србима у другим областима неповољно утицало деловање етнички страних владара, те деловање римокатоличког прозелитизма. То га, међутим, није спречило да као намесник тврди историјски легитимитет мађарске власти над Босном.

Са почетком своје службе у Босни и Херцеговини, Бењамин Калај је почео да ради на сузбијању српског идентитета у тим земљама. Прва велика акција у том правцу био је покушај стварања босанске нације, за коју је пробао да придобије пре свих босанске муслимане. Желео је Калај да сарађује са њиховом пометеношћу, која је настала услед нагле и корените промене културног и политичког амбијента. Када је хабсбуршка власт заменила ону отоманску, босански муслимани су се одједном нашли, након неколико стотина година, лишени друштвене моћи и свих својих повластица. Стао је одмах Калај да ласка муслиманском босанском становништву на тај начин што је заступао тезу о њима као потомцима средњовековног босанског племства, које је имало своју изузетну, „богумилску“ цркву, захваљујући чијој посебности у односу на источно и западно хришћанство су они и прихватили

Тајне конвенције 1881. године између Србије и Аустроугарске у Србији све до данашњих дана примењује германско-нордијска теорија Бенјамина Калаја и Константина Јиречека о досељавању Срба на Балканско полуострво у седмом веку“.

ислам у време отоманског освајања.⁵ Муслимани су „богумилима“ били ближи, дражи него хришћани. Надао се Калај да ће се чак и римокатолици и православни у Босни, због обласне привржености, приволети босанској националној посебности, као концепту политичке нације, којим је иначе мађарска држава гледала да политички и културно асимилује не-мађарско становништво.

Ствари се, међутим, нису одвијале у смеру који је Бењамин Калај желео, зато што је у националној проблематици у Босни и Херцеговини учествовало више различитих чинилаца. Међу њима највећу силу представљала је српска модерна национална идеја. „Позната је чињеница“, пише Драга Мاستиловић, „да су све до почетка 20. вијека Срби били једини национално свјестан елемент у Босни и Херцеговини“ (Мастиловић, 2012, 48). Поред подржавања жеље за уједињењем са Србијом, српски идентитет је одговарао и словенској идеји, која се на Балкану појавила као тежња ка јужнословенском уједињењу. Српски идентитет је био подржан, с једне стране, постојањем суседне модерне српске државе у успону, која се позива на свој континуитет са пре-турским периодом државности и културе; а с друге стране је српски национализам у Босни и Херцеговини био снажно присутан кроз велику бројчану превласт српске идентификације становништва „сва три закона“, како је то још половином 19. века именовao Вук Караџић у самом наслову свог *Ковчежића* (Караџић, 1972, 27). Јер, Срби нису натурали српски идентитет формираним Хрватима и Бошњацима, који у то време скоро да нису као такви ни постојали у Босни и Херцеговини, него су нудили национално окриље, као идентитет богат културом и традицијом, словенском балканском становништву које је желело еманципацију у односу на отоманско и хабсбуршко царство, желело национални интегритет оличен у својој држави и својој култури. Српски идентитет је, тако, био носилац тежње ка регионалном словенском ослобођењу и уједињењу и људи су му се лако и радо приклањали.

Борба против српског идентитета у Босни и Херцеговини била је од почетка један од основних задатака управника Бењамина

⁵ Миленко Филиповић је једном приликом изразио очекивање да ће етнологија допринети да се реши питање „тзв. босанске цркве, један од најсложенијих и најзамршенијих проблема из наше историје“ (Филиповић, 1955, 214).

Калаја, и временом је добијала све отворенији облик. Како формирање босанске нације није давало жељени резултат, осмислио је Калај нову стратегију: када се већ био позвао на верску посебност средњовековних богумила те каснијих муслимана – што је, све заједно, не само дубиоза него и потпуна неистина (Ђеклић, 2013) - наставио је да развија верску тезу. Покушао је да сузбије ширење српске националне свести кроз везивање нације за вероисповест, тако да је потенцирана идеја да су Срби у Босни и Херцеговини само православни становници те земље. Овакво становиште, о вери као основном чиниоцу националног идентитета, увео је кроз јужнословенску филологију Ватрослав Јагић, одмах након смрти Вука Караџића. Тако је склонио са националне сцене Вуков филолошки критериј, па су сви римокатолици именовани као Хрвати, а муслимани су добили основ за етничку посебност. Ово је била политика складна са клерикалном оријентацијом Беча, као значајног упоришта римокатолицизма. Поред сузбијања српског идентитета босанско-херцеговачких римокатолика и муслимана, ова теза је имала и значај за разарање словенске идеје на Балкану, тако што је верска различитост подстицана као препрека јужнословенском јединству – иако, на пример, у пангерманској политици истоврсна ситуација није омела национално уједињење римокатолика и протестаната. Тако је Бењамин Калај гледао да веже српски идентитет искључиво за православље и да га на тај начин изолује од римокатолика и муслимана. То је спровођено помоћу формирања а затим и сваковрсног запостављања православних црквено-школских општина, локализовања ћирилице и наставе историје, ограничавања размене штампе и људи са Србијом и Црном Гором. Но, и тако гетоизиран, српски идентитет је у Босни и Херцеговини и даље био у народу далеко најприсутнији. Зато је Калај радио на додатном охрабривању римокатолика, али и муслимана, у правцу хрватског идентитета, подстичући истовремено њихово непријатељство према Србима – на чему се синхронизовано радило и изван Босне и Херцеговине, у свим земљама под аустро-угарском влашћу у којима је деловала национална привлачност Србије и словенства које би се окупило око ње. Поред улоге одвраћања римокатолика и муслимана од српства, промовисање хрватског идентитета требало је да испуни Калајеву

прозелитску наду да ће се босански муслимани, одсечени од иначе све слабијег Цариграда, приклонити временом римокатолицизму.

У време Анексионе кризе, која је започела 1908. године, са потпуним присаједињењем Босне и Херцеговине земљама аустро-угарског царства, наступио је у Босни и Херцеговини период отвореног сукоба између српске националне и аустро-угарске империјалне идеје. Сва непријатељства која је Бењамин Калај био чинио против Срба под одређеним маскама, сада су чињена „без рукавица“. Аустро-Угарска је имала амбицију да постане колонијална сила на рачун, пре свега, балканских земаља, што се види по односу према Босни и Херцеговини, који је карактеристичан за однос колонијалне метрополе према провинцији. Масовни отпор анексији, кроз самоорганизовање становништва Босне и Херцеговине и припрему за борбу, карактеристичан су и легитиман одговор потлаченог народа колонијалне провинције на израбљивачки однос метрополе. На рути аустро-угарског колонијалног освајања путем „продора на Исток“, налазиле су се даље прво Србија и Црна Гора, па је реакција у овим земљама на анексију имала двоструки карактер: отпора колонијалном потчињавању, с једне стране, те борби за националну еманципацију српског и југословенског идентитета и остварење националног интереса, с друге стране.

У самој Босни и Херцеговини главни носилац отпора Хабсбурзима била је интелектуална омладина Босне и Херцеговине, надахнута примером италијанског уједињења и руске револуције из 1905. године, пре свега, али и низом књижевних, философских и политичких теза пониклих широм интелектуално узавреле Европе, где су ти омладинци махом и били школовани. Покрет Млада Босна, названа по узору на Младу Италију, истакнуто је неговала идеју о револуционарном деловању ради ослобођења Босне и Херцеговине и уједињења свих словенских народа, али и демократска политичка учења, што су неговала и друга јужнословенска политичка удружења, као што је Српско-хрватска коалиција. Решење ове напете и кризне ситуације настале са анексијом, које је покренула Аустро-Угарска подржана Немачком, познато нам је као Велики рат или Први светски рат. То решење је имало последице које су далеко премашиле регионални обим српског и југословенс-

ког питања. Радослав Гађиновић, у склопу своје тезе о аустро-угарском колонијализму, изводи закључак да атентат који је извео Гаврило Принцип представља тек део империјалног комплекса који је и иначе нужно водио рату (Гађиновић, 2014, 61). Јер, од почетка анексионе кризе „на бечком двору све више је сазрела идеја ... да Србију, као опасно националистичко револуционарно гнездо, треба уништити“ (Гађиновић, 2014, 93).

У гимназији у Тузли

Босанско-херцеговачка област је, тако, била веома важан терен за борбу између српске и словенске слободарске идеје, с једне стране, а против хабсбуршке империјалне идеје, са друге стране, за етничку, историјску, културну, верску и политичку интерпретацију и употребу територије и народа. Ту борбу је, у значајној мери, био водио на културном плану добротворни покрет Просвјета, који је основан 1902. године, када је и Миленко Филиповић рођен. Циљ Просвјете био је да се поправи културни и просветни ниво Срба у Босни и Херцеговини, мада и југословенског становништва уопште. Главни начин деловања Просвјете био је финансијска подршка коју су имућнији људи давали сиромашним а одличним ђацима и студентима. Јер „на почетку XX века само тридесет Босанаца и Херцеговаца имало је академско образовање ... После тридесет година бечке управе, 1910. године, у Босни и Херцеговини било је 87 одсто неписменог становништва и само пет гимназија за нешто мање од два милиона становника. ... Просвјета је имала највећи значај на стварању модерне српске интелигенције у Босни и Херцеговини на почетку XX века“ (Гађиновић, 2014, 200). Рад друштва Просвјета био је прекинут током Првог светског рата, али Просвјета није била једини начин да се сиромашна деца школују. За поколење рођено на прелому векова, поколење коме је и Миленко Филиповић припадао, које је Драга Мاستиловић назвао младобосанском генерацијом, особен је велики прилив сеоске деце у гимназије, због тога што је финансијска подршка њиховом школовању била знатна. Њу су пружале како организације – културно-просветна

друштва и црквено-школске општине – тако и имућнији појединци „из редова трговаца, банкара и индустријалаца“ (Мастиловић, 2012, 110). Гимназијско школовање Миленка Филиповића у Тузли материјално је помагао индустријалац Данило Пантић, а у истом духу је и сам Миленко наставио да делује касније, када је био „свој човек“ и у прилици да помогне сиромашним студентима из родне Босне (Фабијанић, 1990(а), 165).

О Миленку Филиповићу у гимназији у Тузли има говора у споменици *75 година гимназије у Тузли* (Споменица, 1974), у тексту његове другарице из разреда Хилде Перовић. У неколиким текстовима у споменици пише о полетној атмосфери која је обузела наставнике и ђаке након завршетка Великог рата и уласка Босне и Херцеговине у заједничку јужнословенску државу. Све што је до тада било забрањено као испољавање српског или југословенског национализма, тада је постало слободно. Ђаци су основали различите секције – литерарну, драмску, музичку - које су окупљале и ствараоце и публику, дозвољено је писање ћирилицом, а за директора гимназије је 1918. године постављен др Васо Глушац, професор српскохрватског језика и „велики пријатељ младобосанаца“ (Перовић, 1974, 303). Пише Хилда Перовић како до тада није било наставе из националне историје, осим неколико основних података који су давани ђацима, тако да није било ни уџбеника, па су професори писали своја предавања и диктирали ђацима. Ђаци су од свега тога створили скрипта која су користили за матурски испит.

„И та грана науке“, пише Хилда Перовић, „стимулисала је ленте, па је неколицина из разреда почела да изучава историју. Истицао се Миленко Филиповић, који је на литерарним састанцима читао своја истраживања из хисторије и етнологије свога краја око Подлугова, угледајући се на етнологу проф. Јована Цвијића. Послије је Миленко Филиповић постао истакнути етнолог, професор универзитета и академик“ (Перовић, 1974, 303-304)

Видимо, дакле, да се Миленко Филиповић, још дететом и младићем, показао као осетљив за бурну босанску судбину из првих деценија 20. века, али не на начин на који су се националном про-

блематиком бавили припадници Младе Босне. Он је, очигледно, био предузимљив на друкчији начин: идол му је био један научник, а не занесени револуционари или песници. То је био Јован Цвијић, највећи и најпродуктивнији научник у националној проблематици, научник светског гласа, који је својим свеобухватним истраживањима поставио српску науку на виши ниво од дотадашњег. По томе видимо да је већ у гимназији Миленко Филиповић имао развијено национално осећање и опредељење, али и склоност ка научном раду. Његов избор животног позива у етнологији, науци о народу, долази тако као природна последица друштвеног и историјског амбијента у коме је одрастао. Миленко је по завршетку гимназије отишао у Београд, на студије националне групе наука, коју су чиниле географија, етнологија, национална историја и археологија. То нама данас не изгледа као посебно узбудљиво опредељење, пошто присно не знамо за другу врсту државе и друштва осим националних. Штавише, данас смо стигли већ и до тога да постоје струје у којима се национална концепција преиспитује у науци и превазилази у пракси. Међутим, тада, након Првог светског рата, када је Миленко Филиповић дошао у Београд на студије националне групе наука, само што је била освојена национална самосталност Срба и свих Јужних Словена, први пут након Средњег века, а и многи други народи су основали своје националне државе на својим етничким територијама.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца наступила је као резултат дуге и мучне борбе за националну еманципацију која се водила више од стотину година, на различите начине и с променљивом срећом у различитим јужнословенским земљама. Ова је борба била покретана од не тако бројних припадника интелектуалног сталежа, а вођена највише од Срба, који су дали највеће људске жртве, политичку и војну умешност, искуство и кредибилитет своје аутохтоне аристократије и интелигенције, те моралне, душевне и физичке снаге свог простог народа, за који је један енглески посетилац Кнежевине Србије 1862. године написао: “бележим резултат сопственог искуства када кажем да сваки Србин јесте господин“ (Дентон, 2013, 114).⁶ Миленко Филиповић, који је у младом узрасту

6 Захваљујући овом посетиоцу Србије, Вилијему Дентону, англиканском свештенику који

доживео озбиљну и тешку драму кроз коју је пролазило словенско становништво Босне и Херцеговине, нарочито православно, морао је осећати изузетну мотивацију да прионе на задатак послератног националног развитака. Као Србин из Босне, из земље коју је Јован Цвијић, у свом напису поводом Анексионе кризе, означио као центар решавања српског и, самим тим, југословенског питања (Цвијић, 1921, 216), млади Миленко Филиповић се очигледно осетио понуканим да учествује у решавању фундаменталних етничких питања Јужних Словена. А начин за решавање тих питања тада је био зацртан најбоље у виду Цвијићевих антрополошко-географских теоријско-методолошких становишта, затим у већ развијеној српској традицији историјских и археолошких проучавања, као и у етнологији која је тада већ значајан број година била у Србији више пута институционализована наука.

Вековне аристократске империје након рата су замењене новим геополитичким распоредом који су донеле нове идеологије, међу њима и национална. Ђерка Филиповићевог гимназијског друга Мустафе Мујбеговића, Вера Мујбеговић, сећа се ставова свог оца: „Отац је гимназију ценио изнад свега, као школу која усмерава човека ка култури и науци, за коју нема замене. (...) Вероватно зато што је у тим младим годинама стекао своје најбоље пријатеље, и што је управо у то време кренуо путем једног новог светоназора, који је тада захватио многе младе људе – концепт новог, будућег, праведног живота, под утицајем револуционарних збивања у Европи. (...) Гимназија је за њега била, како је говорио, „Школа постајања човеком“ („Die Schule des Menschenwerdens“)¹ (Мујбеговић, 2008, погл.2). Та босанска омладина нашла се у послератном периоду у ситуацији у којој је главно и највеће питање националног ослобођења и уједињења било скинуто с дневног реда. Требало је сада изграђивати друштво, на основи неких друштвених и политичких идеја којих је у то време било много у понуди. Заједно се тада са националном идеологијом појављивала и она комунистичка, која се ширила захваљујући примеру њој управо подлегле Русије, а и француска и америчка републиканска начела су у новој источно-

¹ се нарочито занимао за српску цркву, српска и енглеска црква су успоставиле однос узajамне блискости, пријатељства и поверења који траје и данас.

средњоевропској политичкој констелацији могла да претендују на освајање присталица. Омладинци су се опредељивали различито, свако према свом афинитету, уобличеном невеликим али бурним животним искуством, затим оним идејама с којима је долазио у додир, као и оним што је понео из породице. У тој понуди идеја Миленко Филиповић се приволео српској националној оријентацији, као свом интимном и уједно професионалном опредељењу.

Може се поставити питање како то да Филиповићева оријентација није била пре свега југословенска, када знамо да „у време Анексионе кризе и балканских ратова (када је било у највећем успону) за југословенство су били најзагрејанији малобројни интелектуалци, при чему је ‘масовну’ подршку добило од средњошколске и студентске младежи“ (Политеиа, 7/2014, 82 (Вукоичић)), којој је припадао и Миленко Филиповић. Сама идеја о јужнословенском јединству није била нимало проста и јасна. „Југословенство је било предмет расправа, доста магловитих и нејасних, међу српском интелектуалном елитом у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат, али сигурно не и део њиховог политичког програма за који су се залагали и борили“, тврди Драга Мاستиловић. Ипак, то што југословенска идеја није никада артикулисана и формулисана на недвосмислен начин и у општеважећем облику није представљало препреку да до јужнословенског политичког уједињења дође. Како Миленка Филиповића можемо кроз његове радове видети као изузетно разумног и опрезног научника, можемо претпоставити да су те његове особине пресудиле у правцу његовог уздржаног односа према сумњивој југословенској идеји, коју је тек требало проверавати етнолошким средствима, а која се ако не пре а оно у Другом светском рату, са Независном државом Хрватском, показала и доказала као потпуно бесмислена.

Не можемо знати како је конкретно изгледала генеза националних ставова младог Миленка Филиповића. У време његовог одрастања и школовања, у Босни је постојала већ вишедеценијска традиција прогањања српског национализма, посебно немилосрдно након анексије, што је босанско југословенство чинило тесно здруженим са српством. Владимир Ђоровић, и сам сведок и учесник националних превирања у Босни и Херцеговини с почетка

века, саопштава нам да је тамошња гимназијска омладина имала релативно дугу традицију организовања у тајна удружења, почевши још од 1896. године (Ђоровић, 1997, 559). Даље, с једне стране, „послије балканских ратова, југословенство све више обузима ђачку омладину“, док, с друге стране, „треба рећи да је био приличан број и оне српске омладине која се није слагала са југословенским опредељењем својих колега“ (Мастиловић, 2012, 159 и 160).

Са атентатом Гаврила Принципа започео је страховит државни терор над Србима Босне и Херцеговине, који се наставио током читавог рата и од кога нису били поштеђени ни гимназијалци, против којих је вођено неколико велеиздајничких судских процеса. Тако се и тридесет девет ђака тузланске гимназије, коју је похађао Миленко Филиповић, нашло на суду у Бихаћу, осумњичено за велеиздају. О тузланском омладинском покрету детаљно пише, на основи архивских докумената, Војислав Богичевић, у споменици поводом 75 година постојања тузланске гимназије (Богичевић, 1974). Иако у том тексту нема спомена о Миленку Филиповићу, занимљиво је видети то стање узбуђених духова у коме се одвијао живот тузланских ђака у периоду након атентата, на које, сигурно, нису могли бити имуни ни они ђаци који нису непосредно учествовали у раду Младе Босне, па нису били међу оптуженима. Милан Вукмановић, у свом раду „Омладински покрет у Босни и Херцеговини и велеиздајнички процес ђацима 1915-1916 године“ истиче суђење тузланским гимназијалцима у Бихаћу као „запамћено по високим казнама“ због тога што су биле утврђене непосредне везе оптужених са учесницима у атентату (Вукмановић, 1987, 272-273). Радослав Гаћиновић нас информише о чињеници да су сви оптужени тузлански гимназијалци били и осуђени, изузев једног. Отуда знамо да се међу њима није налазио Миленко Филиповић, будући да и Вукмановић и Гаћиновић доносе списак имена оптужених ђака. Ова суђења, као и укупно страдање босанско-херцеговачких Срба под аустро-угарском влашћу, морала су снажно утицати на уобличавање националних осећања и уверења младог Миленка Филиповића.

Сам српски идентитет, такође, није био једнозначан и недвосмислен онда када га се желело подржати аргументима. Вук

Караџић је, у „Ковчежићу“ 1849. године, изложио своје филолошко становиште о дијалекту као етничком критерију, према коме су Срби сви штокавци, Хрвати су чакавци, а Словенци кајкавци (Караџић, 1972, 34-35). Ова теза је подразумевала становиште о српству великог дела јужнословенских римокатолика и муслимана, што је и стојало у самом наслову Вуковог „Ковчежића за историју, језик и обичаје Срба сва три закона“ (Караџић, 1972, 28, и даље у тексту, стр. 31-40), без обзира на то што, по опажању самог Вука Караџића, неки одбијају да прихвате за себе српско етничко име (Караџић, 1972, 32-34). То, наравно, није било у сагласју са ситуацијом како ју је видео Бењамин Калај, који је сузбијао полетни српски идентитет постављајући верски критериј као национално опредељујући (Краљачић, 1987, 99, 154, 181, 182). Тако је при свакој појави српског имена у Босни и Херцеговини оно упаривано или чак замењивано конфесионалним одређењем: као српско-православно, грчко-православно, источно-православно. Поред језичког и верског критерија, уплитала се ту и територија, дајући националној српској ствари још неколико различитих интерпретација, у зависности од тога да ли се територија посматрала претежно са историјског, политичког или економског становишта. Свему томе су се придруживали и различити планови о југословенском уједињењу, које је било романтично надахнуће макар толико колико је било политички програм. Конкретно се у Босни и Херцеговини, све до самог завршетка рата, није знало хоће ли се земља присајединити Србији непосредно, као што су то учиниле Војводина и Црна Гора, за шта се изјаснила већина босанско-херцеговачких срезова; или ће то учинити као део јужнословенске државе формиране у оквирима аустро-угарске монархије, Државе Словенаца, Хрвата и Срба, окупљене око Загреба као центра, за шта се залагао само мали број југословенски оријентисаних српских интелектуалаца. Постојало је мноштво могућности и конкретних предлога различитих политичких и културних актера на јужнословенском простору. Шта ће од свега овога постати политичка реалност одлучивало се у различитим домаћим и страним центрима моћи, као и на самом терену све до краја рата 1918. године, када је усвојен концепт државе троименог народа, са српском династијом на челу, Краљевине Срба,

Хрвата и Словенаца.

Много година касније, Филипковићеве америчке колеге, антрополози Џоел Халперн и Јуџин Хамел, написали су текст поводом његовог одласка из овог света и ту дали и једну кратку забелешку о природи али и стабилности његове политичке позиције коју је заузимао током живота:

„Његов живот и његови односи са светом су увек имали карактер такмичења. Сматран је сумњивим под аустријском окупацијом Југославије у Првом светском рату и као непоуздан током неколиких режима у међуратном периоду. Поново је био сумњив током окупације од сила Осовине, а у послератном периоду је наставио да заступа своја становишта енергично“. (Халперн и Хамел, 1970, 559)

О томе да је Миленко Филипковић морао бити „сумњив под аустријском окупацијом“ имамо назнаке, ако не баш непосредна сведочанства. Како је Филипковић, према Халперну и Хамелу, такође био „непоуздан током неколиких режима у међуратном периоду“, јасно је из те тврдње и то да његово југословенско опредељење у најмању руку није било узорно и искрено, ако га је уопште и било.

Миленко Филипковић је, по свој прилици, од почетка срцем и душом заступао српску идеју, док је јужнословенском јединству, као недовољно утемељеном у историји и чињеницама културе – али и у осећањима народа – радије прилазио као научник, опремљен пре свега антропогеографијом Јована Цвијића која је желела да обрађује етничка питања независно од политичких интереса или начелних категоризација, какве су биле Вукова филолошка или Калајева (и Јагићева) конфесионална. Јер, Филипковић је изнад свега ценио Цвијићев допринос пажљивом и непристрасном проучавању народа, остајући веран његовом научном наслеђу током целог свог радног века. Српско становиште је код Миленка Филипковића посведочено самим његовим проучавањима која су по правилу оријентисана на Србе. Па и тврдња Халперна и Хамела да је Миленко и након рата „наставио да заступа своја становишта енергично“ говори о континуитету његовог националног опре-

дељења, од почетка до краја. Уосталом, Џоел Халперн, у разговору са Мирјаном Прошић-Дворнић, истиче недвосмислено да је Филиповић био патриотски настројен, предани Србин, уз напомену да је Србе увек видео у мултиетничком миљеу (Прошић-Дворнић, 2003а, 8⁷).

Студије у Београду

На студијама имао је Миленко Филиповић прилику да прима обуку код неких од наших најзнаменитијих научних имена тог доба, посебно у етнологији. Међу етнологима то су били „очеви-оснивачи“ српске етнологије, Тихомир Ђорђевић и Јован Ердељановић. Најзначајнија имена српске интелигенције уопште, Јован Цвијић, Веселин Чајкановић, Милоје Васић, Владимир Ђоровић, такође су допринели Филиповићевом академском образовању. Дипломирао је Миленко Филиповић 1925. године, а 1928. је и докторирао, са темом „Етничка прошлост нашег народа у околини Високог (Босна)“, са Владимиром Ђоровићем као ментором. Ђоровић је, иначе, био Мостарац, који је почетком Првог светског рата и сам био осуђен на највећем велеиздајничком процесу, одржаном у Бањој Луци, као секретар удружења Просвјета (Ђоровић, 1989, 573) и због своје сарадње са Младом Босном (из Поговора др Ненада Љубинковића, Ђоровићевог унука, у: Ђоровић, 1997, 616). Забележено је да је већ на одбрани своје докторске тезе Миленко Филиповић показао значајне квалитете своје личности, као што је независност у мишљењу (Петровић, 1991(б), 472), који ће учинити да његова дела постану једним од најзначајнијих етнолошких опуса у српској науци. Широко постављена спрема, у четири научне дисциплине – (антропо) географија, етнологија, национална историја и археологија – показала се Филиповићу касније, поред иначе присутне ширине миш-

7 Разговор са Џоелом Халперном објавила је Мирјана Прошић-Дворнић на два места, што смо назначили овде у списку литературе, али је ова Халпернова изјава о Филиповићевом националном опредељењу објављена само у првом издању интервјуа, 2003. године, док је у издању из 2008. године изостављена. Иначе, у овом разговору са Халперном споменуто је Миленко Филиповић неколико пута, увек нам доносећи неке занимљиве, живописне детаље из његовог професионалног и приватног живота.

љења, изузетно употребљивом кроз велики избор тема и метода у његовој научној делатности, а по чему се он истицао међу етнологима и заслужио дивљење колега разноврсношћу свог интересовања и употребљених приступа. Такође, национална усмереност ове четири дисциплине сведочи нам још једном о жељи младог Миленка Филиповића да кроз научни рад допринесе остварењу националних интереса.

Период научног рада

Своју научну делатност Миленко Филиповић је започео већ 1924. године, током студија, објавивши неколико радова, показујући се на самом почетку каријере као заступник идеја Цвијићеве антропогеографске школе. Одмах по дипломирању добио је посао у гимназији, прво у Сарајеву, а потом у Велесу, где се и оженио, Маријом, потеклом из Цариграда (Прошић-Дворнић, 2003а, 7). Након одбрањеног доктората у Београду, постављен је за доцента, касније и ванредног професора, на Филозофском факултету у Скопљу, где су многи млади научници и стручњаци били ангажовани. „У Македонији је основан Филозофски факултет као „филијала“ Универзитета у Београду и постао научни центар, поред Београда, с више истакнутих научних радника: Радослав Грујић, Ђрга Новак, Петар Колендић, Никола Банашевић, Тиро Трухелка, Миленко Филиповић, Михаило Стевановић, Душан Недељковић, Владислав Брајковић, Никола Стјепановић, Борислав Благојевић, привредни историчар Мијо Мирковић, и други.“ (Петрановић, 1988, 331). Поред непосредног стручног рада, задатак ових интелектуалаца је имао и оштрији карактер: да учествују у подизању општег животног и културног стандарда тадашње Јужне Србије, заостале услед вишевековне запуштености под Османском влашћу.⁸ У Скопљу је, 1939.

8 Међу њима су, на пример, били и четворица различитих стручњака, који су искористили своје познавање свирања на одговарајућим инструментима да оснују Скопски гудачки квартет, 1933. године. Овај ансамбл су чинили: Адам Миљковић (деда писца ове књиге), војни лекар, бактериолог, прва виолина; Душан Коњевић, директор женске гимназије, друга виолина; Миодраг Васиљевић, наставник музике и мелограф; виола; Фердо Херцог, виши војни капелник, виолончело, кога је 1936. године заменио Владислав Мали, војни капелник (Споменица, 1937, 1021). Скопски гудачки квартет је током наредних година дао четири концерта камерне музике, на којима су извођене композиције Ј. Хајдна, В..А. Моцарта, П. И. Чајковског, Ф. Шуберта, А. Дворжака. Скопски гудач-

године, поред добијене професуре, Филиповић такође примљен за члана Скопског научног друштва и основао је Етнолошко друштво, прво у Југославији. Тада је и први пут конкурисао код Рокфелерове фондације за боравак, са породицом, у Великој Британији, са жељом да се усавршава код Бронислава Малиновског на *London School of Economics*. Други светски рат је омео његове планове. У Скопљу је Филиповић дочекао бугарску и немачку окупацију 1941. године и протеривање интелектуалаца и угледних људи који су радили на културној и политичкој интеграцији Јужне Србије.

Период Другог светског рата у Југославији провео је Миленко Филиповић прво нешто кратко у Босни, у неуспелом покушају да се прикључи свом војном распореду у Тузли, па је успео да се врати у Београд када је у Босни и Херцеговини проглашена Независна држава Хрватска. Како није имао посао, радио је на неколиким студијама на основи раније прикупљеног материјала. Званична верзија Филиповићеве биографије дуго није износила у јавност најзначајнију његову активност током рата. Од пре десетак година почело је да се пише и о ономе о чему се деценијама ћутало, што је Миленко Филиповић радио током 1944. године и што је одредило његову послератну каријеру. Ђурђица Петровић доноси податак да је Миленко Филиповић пензионисан 1943. године (Петровић, 1991(6), 474).

Стручни ангажман у Равногорском покрету

Већ остварен углед научника и труд у правцу националне добробити који се видео у његовим радовима, омогућио је Миленку Филиповићу да током рата буде ангажован на креирању будућег југословенског унутрашњег уређења - баш као што су његови професори, Јован Цвијић и Тихомир Ђорђевић, учествовали у своје време у креирању државних граница након Првог светског рата. Био је ангажован Филиповић, на име, од стране команданта Југословенске војске у Отаџбини (ЈВУО), генерала Драгољуба Драже

ки кватерет представља сведочанство о потреби тадашњег Скопља, као и читаве области Јужне Србије, за посвемашњим унапређивањем квалитета живота, као и о ентузијазму с којим су интелектуалци, који су стизали у Скопље и друге градове, на ту потребу одговарали, превазилазећи налог своје дужности.

Михаиловића, у раду мале групе млађих професора београдског Универзитета, који су представљали Одбор стручњака Врховне команде. Њихов је задатак био да израде меморандум о политичком устројству послератне Југославије, те правне акте с тим у вези.

О овој епизоди из живота Миленка Филиповића први је јавно проговорио предратни професор Правног факултета у Београду, Божидар С. Марковић (1903–2002), који је такође био члан Одбора стручњака, заједно са Миленком Филиповићем (Кнежевић, 1994, 190-192)⁹. Остали чланови Одбора стручњака били су Гојко Грђић са Правног факултета, те Славко Стојковић и Сава Обрадовић са Економско-комерцијалне високе школе, каснијег Економског факултета у саставу београдског Универзитета. Са Одбором стручњака је радио и новинар Вељко Кривошић, шеф пропаганде, те судија Миодраг Миме Марковић (Јевтић, 2004, 45).

Прим. др Павле Милошевић, београдски илегалцац Равногорског покрета, у поглављу своје књиге о Равногорском покрету, под називом „III састанак ЦНК [Централног народног комитета] од 20-23. јуна у Рошцима 1944. године“, о Одбору стручњака даје прво кратку белешку, на основу које се може закључити да је одлука о именовању и позивању чланова будућег Одбора донета на том састанку који он спомиње у наведеном наслову. Ниже у тексту, под насловом „Делатност ЦНК и других политичко-пропагандних органа до повлачења у Босну“, с поднасловом „Одбор стручњака“, Милошевић је дао опширнија сазнања о раду Одбора стручњака. Одлучили смо да их овде пренесемо у целини, због њихове уникатности, значаја и занимљивости:

„У јуну 1944. године, Мољевић [Стеван, члан Извршног одбора Централног националног комитета] је узгред напоменуо да ће се образовати неки технички секретаријат у коме ће бити окупљени првокласни стручњаци из разних области јавног живота. Међутим, крајем јуна појавио се Одбор стручњака, који су сачињавали:

- др Славко Стојковић, на челу Одбора, иначе начелник Правног Одељења Министарства иностраних послова и Профе-

⁹ Такође су о томе писали: Миљковић, 2010, 35 и Ковачевић, 2010, 26

- сop Економског факултета, стручњак за међународно право;
- др Божа Марковић, професор Правног факултета, стручњак за приватно право;
- др Гојко Грђић, професор Економског факултета;
- др Сава Обрадовић, пом. министра финансија и професор Економског факултета;
- др Миленко Филиповић, професор Филозофског факултета и стручњак за етнологију, и
- Миодраг Марковић, судија.

Почетком ВК [Врховна команда], 30. Јуна 1944. године, потврђен је Статут Одбора стручњака.

Задатак Одбора стручњака је, каже се у Статуту, да као помоћни орган ВК и ЦНК даје мишљење и израђује потребне Нацрте и Предлоге по свим питањима невојне природе!

Члан 4. Статута гласи:

‘Одбор стручњака дели се на одељења и то:

1. Одељење за спољне послове,
2. Законодавно одељење,
3. Одељење за привреду и финансије,
4. Одељење за национална питања и пропаганду,
5. Одељење за социјална питања,
6. Одељење за обнову земље,

Одељење ће се, према потреби, делити на Отсеке о чему ће одлучивати Одбор стручњака.’

Чланове Одбора стручњака именовано је начелник штаба ВК ‘по саслушању Извршног Одбора ЦНК’ а остало особље, на предлог Одбора стручњака. Одбор стручњака је израђивао разне предлоге које је достављао ЦНК-у, односно Стевану Мољевићу, као на пример: Нацрт Резолуције ЦНК поводом образовања Шубашићеве владе, ‘Распис свим општинским Равногорским Одборима народним’, ‘Анкета за испитивање услова колонизације’. Одбор стручњака је све своје радове радио у два примерка, па их упућивао и Дражи и Мољевићу, као на пример ‘План о преузимању привреде у националне руке’ у чијем заглављу стоји: ‘Упућено: ВК и ЦНК-у’

Непознатог датума, Одбор стручњака је израдио „Нацрт првог законодавног програма будуће српске јединице”. На

крају „Нацрта” дају се предлози које мере треба да предузму ВК и ЦНК у вези постављених питања, што значи да је Одбор стручњака у пракси био помоћни орган и ВК и ЦНК, као што, уосталом, и његовим Статутом се предвиђа.

Поред тога, на једном примерку пројекта ‘Интервју-а’ који је Одбор стручњака предложио Дражи за објављивање ‘у једном од листова који излазе у некој од неутралних земаља’, написао је при врху следеће: ‘Копија послата 14 јула г. др Ђуровићу [Ђура, шеф пропаганде за везу са иностранством] на сугестије.’

Пројекат ‘Интервјуа’ о коме је реч, Одбор стручњака је доставио Дражи 10. јула 1944., после састанка са њим, приликом којег су му учинили у том погледу сугестију. У пропратном писму ‘стручњаци’ кажу да је пројект изјаве израђен ‘водећи рачуна о утиску који би он требао да проиизведе у међународној и нашој јавности’. Пројекат иначе садржи следећа питања:

- Какво је данашње стање Вашег Покрета?
- Какви су главни циљеви и идеологија Покрета?
- Какви су Ваши односи према партизанском Покрету у Југославији?
- Какви су данашњи односи Вашег Покрета према савезницима, а специјално према Совјетској Русији?

На треће питање Дража је, односно Одбор стручњака, одговорио, између осталог, следеће:

‘У самом почетку наше акције, ми смо склопили савез са партизанима ради заједничке борбе - акције против окупатора. Али смо на првом кораку морали доживети горка разочарања у лојалност наших савезника - док смо се ми борили против Немаца, партизани су иза наших леђа агитирали по селима за чисто своје комунистичке идеје. Затим је дошло нешто горе: у тренуцима кад смо били ангажовани у тешким борбама, партизани су нас почели нападати у позадини. Сем тога, такозвани нар. ослоб. покрет је постао уточиште свих оних елемената који су годинама под заштитом окупатора систематски истребљивали⁽¹⁰⁾ српски народ’ ...

10 Термин *геноцид* је усвојен у ОУН нешто касније, 11. 12. 1946. године, да означи управо *систематско истребљивање* које се овде спомиње. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/>

Одбор стручњака је 13. Јула 1944. упутио Дражи писмо у чијем се почетку каже: ‘У вези са Вашим писмом од 8. јула, примљеног синоћ, којим сте нам изволели саопштити депеше из иностранства, у вези са образовањем Владе др Ивана Шубашића, Одбору стручњака част је учинити Вам следеће предлоге и сугестије.

Изгледа нам да је главни циљ и смисао образовања Владе др Шубашића у томе да се преко Титовог покрета створи легитимација за претставнике Хрвата да узму у своје руке вођство југословенске политике.’

У даљем тексту се, између осталог каже:

‘На другом месту, питање да ли ће и Совјетска Русија, којој њена комунистичка оријентација није никад сметала да реално посматра политичку ситуацију, бити задовољна овом метаморфозом Титовог покрета у одбојну даску за спасавање и хегемонију католичког хрватства у Југославији.’

Затим се даје предлог ‘да ЦНК што пре заузме свој став поводом образовања владе др Ивана Шубашића, уз напомену да је Одбор стручњака израдио пројекат резолуције за ЦНК, чији текст се шаље у прилогу. У тачки 2 тих предлога стоји следеће:

‘Било би потребно да се питање нашег Покрета према Русији покрене са мртве тачке искоришћујући слабљење Титових позиција на терену а у вези са његовим уласком у Шубашићеву комбинацију. У том погледу ми смо Вам доставили пројекат једнога Вашег интервјуа чије би објављивање било сада актуелно те чекамо на Вашу одлуку.’

24. јула 1944. Одбор стручњака доставио је Дражи примедбе на пројекат ‘Закона о насељавању северних крајева’ и реферат др. Миленка Филиповића, професора Универзитета, члана Одбора стручњака: ‘Савремени етно-политички проблеми код Срба - основне мисли.’

(...)

Такође нема података о томе да ли су и од када наведени чланови Одбора стручњака били повезани са организацијом ДМ [Драже Михаиловића], пре формирања овог Одбора. По-

стоји само једна забелешка, на чијој је полеђини Дража написао: 'Политика – Грђић - О радио станици Карађорђе - о земљорадницима'. Из тога би се дало закључити да је ту забелешку написао или Шћепан Грђић, за кога се у некрологу, објављеном у 15. броју 'Равне Горе' каже да је 'дао два лепа рада Равногорском Покрету' или, пак, др. Гојко Грђић, члан Одбора стручњака.

Приликом повлачења ВК и ЦНК из Србије, у септембру 1944. године, чланови Одбора стручњака су се одвојили код Обреновца и упутили за Београд“ (навод из: Милошевић, 2005, 429-432).¹¹

Поред израде докумената у вези са будућим уређењем српске јединице у југословенској федерацији, о чему је говорио Божидар С. Марковић у разговору са Милошем Кнежевићем, видимо, дакле, да није баш прецизна тврдња коју је Марковић том приликом изнео: да је одбор био сасвим не-политичког карактера. (Кнежевић, 1994, 190). На пример, оцењивање разлога за постављање Ивана Шубашића за шефа југословенске владе, издата написмено, представља очигледно јасно разумевање и коментарисање политичке ситуације у којој Титов партизански покрет даје усташама одступницу и гарантује безбедност у будућој Југославији (в. о томе: Вујићић/Ђорђевић, 2016).

Гордана Горуновић је, у својој књизи *Српска етнологија и марксизам*, пренела тврдњу колегинице Зориславе Чулић, коју је интервјуисала, а која је Миленка Филиповића лично знала, да је он чак био виђен за министра просвете у послератној влади (Горуновић, 2007, напомена на стр. 22). То је сасвим у складу са ставовима који су владали у Равногорском покрету према предратним српским политичарима, на које је гледано као на људе који нису могли или нису хтели да у Југославији залегну за српске националне интересе, него им је у фокусу била њихова политичка каријера, док су српско питање сматрали решеним кроз само постојање Југославије јер она обједињује

11 Аутор наведеног текста, прим. др Павле Милошевић, на жалост, није ни једном речју указао на изворе из којих је црпео информације. Очигледно је да су ти извори богати, макар што се тиче онога што нас овде занима, али и да ће бити тешко ући им у траг. Према нашим сазнањима др Милошевић више није жив у овом свету, да би га се могло ишта питати.

све области у којима Срби живе (Николић, 1999, 353; Милошевић, 2005, 38). План о довођењу у политичку жижу, након ослобођења од немачке окупације, младих и некомпромитованих патриота и стручњака био је идеалан амбијент за политичко пласирање Миленка Филиповића, од гимназијских дана осведоченог родољуба и доброг познаваоца етничких прилика и уопште националне проблематике.

Иако се војска Равногорског покрета одредила својим називом и саставом као југословенска, а Драгољуб Михаиловић је био министар војске у југословенској влади у избеглиштву (једини министар присутан у окупираној земљи у време рата), ипак је српско питање било далеко најважније у плановима које је Равногорски покрет имао у погледу послератног уређења земље. „Основна идеја Равногорског покрета била је стварање јединствене државе српског народа у оквиру федеративне краљевине Југославије, како би Срби завршили своју националну револуцију започету Карађорђевићевим устанком 1804. године“. Најјачи подстицај за ту српску националну оријентацију присутну у ЈВУО био је геноцид над Србима који је спровођен током рата (Николић, 1999/3, 408).¹² Питање српске државности у предратној Југославији није било решено - нити решавано - из различитих разлога. Штавише, наместо стварно постојећег проблема дефинисања и статуса српског физичког и културног простора, као бриге за народ који је далеко највише уложио у заједничку јужнословенску државу, унутрашњом југословенском политиком је - од почетка, па до распада државе у Другом светском рату - доминирала проблематика хрватских територијалних и статусних амбиција. Хрватске тежње за самосталношћу су све време тровале међународне односе у Југославији, да би кулминација наступила са стварањем Независне државе Хрватске, савезника нацистичке Немачке, која је, онда, поклонила пуну пажњу српском питању на својој територији, решавајући га у духу „коначног решења јеврејског питања“ у Немачкој и окупираним земљама.

12 Наишли смо на податак о томе да је одмах након рата „извршен је увиђај на месту усташког масовног покоља Срба у селу Подлуговима, срез сарајевски“ (Зечевић&Поповић, 1996, 33 (35)), месту у коме је Миленко Филиповић провео детињство и младост. Оправдано је веровати да је ова трагедија допринела његовој одлуци да се ангажује у борби за спас српског народа, онако како је најбоље умео и могао: као стручњак за национална питања и у војсци која је имала највећи легитимитет међу свим покретима отпора који су постојали на окупираним територијама.

У својој *Историји Равногорског покрета* Коста Николић је изнео своја сазнања о сарадњи Покрета са политичарима и интелектуалцима. Централни национални комитет (ЦНК), који је формиран убрзо по оснивању Равногорског покрета, крајем августа 1941. године, требало је да окупи политичке странке, патриотска друштва и истакнуте јавне раднике, те да на тај начин мобилише читаво српско па и југословенско друштво у борби против нацистичких окупатора земље и народа, као и да понуди решење за послератно уређење. Ипак, током наредне скоро две године радио је само Извршни одбор ЦНК-а, који су чинила три истакнута идеолога Равногорског покрета: Драгиша Васић, Младен Жујовић и Стеван Мољевић, од којих су двојица били пре рата чланови Српског културног клуба. Коста Николић износи запажање да „Многи српски политичари и интелектуалци оклевали су да се прикључе Комитету, због страха од одмазде или опортунизма“ (Николић, 1999/2, 354). Помишљамо да како се ближило распетљавање ратне ситуације, 1944. године, тако су и људи постајали заинтересованији да се укључе у остварење одређеног исхода и одважнији да дају свој допринос окончању српске трагедије и успостављању послератног уређења које ће бити боље од оног предратног у смислу интереса и безбедности српског народа.

У горњем опширном наводу сазнања Павла Милошевића о Одбору стручњака, налази се и његово запажање да недостају подаци о томе јесу ли чланови Одбора стручњака сарађивали са Равногорским покретом пре свог ангажмана при Врховној команди ЈВУО. Међутим, посредни докази се могу пронаћи који говоре у прилог томе да петорица професора нису били позвани изнебуха, крајем јуна 1944. године када је Одбор стручњака био оформљен. Пре свега, не делује реално претпоставка да би се организатори њиховог окупљања обратили људима неприпремљеним за важан задатак који им је намењен. Поготово их не би видели као чланове послератне владе, о чему је напоменула Зорислава Чулић.

Има нешто што указује на дужу сарадњу чланова Одбора стручњака са Равногорским покретом него што су два летња месеца 1944. године, током којих је Одбор радио. Доносећи разли-

чита документа о Равногорском покрету у својој књизи *Уједињене српске земље – Равногорски национални програм*, Милан Весовић и Коста Николић наводе да је на Светосавском конгресу Равногорског покрета, одржаном крајем јануара 1944. године у селу Ба, учествовала и „политичка група створена око листа ‘Напред’,“ те да је група ушла у састав тада формиране Југословенске демократске народне заједнице (Весовић и Николић, 1996, 286). Група око листа „Напред“ била је група која је носила назив *Издавачка задруга Политика и друштво* и окупљала је углавном факултетске предаваче, нарочито велики број њих са београдског Правног факултета. Кроз чланке у листу „Напред“ и књижице Библиотеке „Политика и друштво“ чланови Задруге су се залагали за политичка и друштвена решења положена на демократску основу, као и за републичко уређење. Истакнути члан задруге Политика и друштво био је управо Божидар С. Марковић, потоњи члан Одбора стручњака ВК ЈВУО (Миљковић, 1991, 7, 9, 11 и др; Кнежевић, 1994, 191-192). Чак се у многим равногорским прогласима и написима појављује синтагма „начела демократије“, што је иначе наслов Марковићевих веома занимљивих размишљања о демократији, објављених пре рата као друга по реду књига у Библиотеци Политика и друштво, која је представљала издавачки подухват истоимене издавачке задруге (Марковић, 1937). У свом разговору са Милошем Кнежевићем, Божидар С. Марковић прича о писаном позиву за приступање Равногорском покрету који је добио „током окупације“ од свог школског друга који је био члан Покрета, а из изјаве да се том позиву одазвао заједно са четворицом колега, који су такође били позвани, ради формирања Одбора стручњака, стиче се утисак да су се они окупили намах, само што су примили позиве, и сви у исто време. Међутим, биће да Одбор стручњака има своју персоналну предисторију, која се протеже уназад, како видимо, најмање шест месеци, до Светосавског конгреса Равногорског покрета, а можда и даље, у период припреме Конгреса у 1943. години, када је Миленко Филиповић иначе пензионисан, како нам је то саопштила Ђурђица Петровић (Петровић, 1991(6), 474).

Последице ангажовања на губитничкој страни у рату

На основи нашег знања о сада већ ноторним приликама у Србији у првим годинама послератне Југославије намеће се закључак да је Филиповићев ангажман у штабу Драже Михаиловића пресудно утицао на његову каријеру после рата. О томе сведочи опет изјава Зориславе Чулић, да је „Филиповић био политички дискредитован“ (Горуновић, 2007, напомена на стр. 22). У прилог томе, такође, говори искуство Божидара С. Марковића, који је одлучно тврдио да је искључиво његова двомесечна сарадња са универзитетским колегама при штабу команде ЈВУО заслужна за невоље које су га снашле одмах по завршетку нацистичке окупације, када је ухапшен и саслушаван од стране свог бившег студента Милоша Минића, „који је“, како каже, „био према мени изузетно предусретљив, слушајући ме са жаљењем и уз извињења“ (Кнежевић, 1994, 192). Ипак, и поред Минићеве предусретљивости, Божидар С. Марковић није више никада могао да ради као правник. Слично томе, уместо да се настави Филиповићева научна и универзитетска каријера која се развијала у предратном Скопљу, с изгледима за даље напредовање какви обично стоје пред једним ванредним професором, поготово толико радним, вредним и цењеним човеком, он 1945. године бива постављен за кустоса у београдском Етнографском музеју. То га је одједном преоријентисало са динамичног научно-педагошког рада на рад са артефактима, онемогућивши његов утицај на формирање нових научника и стручњака.

Можемо сматрати, ипак, да је Миленко Филиповић врло добро прошао са овим намештењем у Етнографском музеју. Из текста Пера Алексића (Алексић, 1998) који је први, на основи архивских докумената, реконструисао у одређеној мери деловање Комисије за обнову Универзитета и Суда части Београдског Универзитета, сазнајемо за преко шездесет предавача с којима су се комунисти обрачунали одмах по преузимању власти, крајем 1944. године. Друго истраживање каже да „суд части на Универзитету је радио од краја 1944. до половине маја 1945. године. За то време оцењено је држање 370 наставника и асистената Београдског Универзитета и факултета у Скопљу и Суботици“ (Митровић, 2011, 179). Истраживано

је понашање током рата свих оних који су се затекли са службом на наведеним факултетима 6. априла 1941. године, када је започео напад нацистичке Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију. Истрагу је започео етнопсихолог и философски писац др Душан Недељковић, Филиповићев колега из Скопља, који је на чувеном другом заседању АВНОЈа постао председник Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а касније и председник Комисије за обнову Универзитета и Суда части. Он је 30. новембра 1944. године издао писмени налог за хапшење тројице професора: правника Божидача С. Марковића, етнолога Миленка Филиповића и германисте Пера Слијепчевића, некадашњег истакнутог младобосанца. Перо Алексић истиче да је једини грех ове тројице био то што нису били комунисти. Ми знамо, захваљујући сведочењу самог протагонисте те епизоде, Божидача С. Марковића, да то није био једини нити главни њихов грех, макар што се тиче њега, а самим тим и Филиповића.¹³ И чудимо се како то да нису том приликом изгубили главе, с обзиром на своју сарадњу са Равногорским покретом, те на хитњу с којом су ухапшени, недељу дана пре него што су, 5. децембра, формално основани Комисија за обнову Универзитета и припадајући Суд части. Не можемо знати шта је Недељковића навело да потом ипак „прогледа кроз прсте“ члановима Одбора стручњака ВК ЈВУО. Биће највероватније да Недељковић није располагао ваљаним доказним материјалом, јер се чланови Одбора стручњака нису војно нити политички ангажовали.

Филиповић не само да је избегао најгоре сценарије – смрт, рођију или „губитак части“ тј. одузимање грађанских права – него је убрзо, већ 1945. године, добио посао у струци. Прво место у Етнографском музеју, а потом место научног сарадника у новооснованом Етнографском институту Српске академије наука (САН), да би се пензионисао као редовни професор на сарајевском Универзитету и редовни члан босанско-херцеговачке Академије наука и

13 Што се тиче трећег ухапшеног, Пера Слијепчевића, он је, као и Филиповић, био Недељковићев колега из Скопља. Он је рат провео тихо, у Београду, у болести и принудној пензији, па је, као значајан стручњак, враћен одмах након рата у универзитетску наставу, на катедру за немачки језик и књижевност београдског Филозофског факултета, где се и пензионисао 1958. године (Гаћиновић, 2014, 275-276).

умјетности (АНУБИХ). Нису све то била најпрестижнија места, али му је ипак омогућено да ради одмах по завршетку рата, па и да оствари каријеру у успону. Чак му је 1952. године указано толико поверења да му је одобрен једногодишњи студијски боравак у Америци, као стипендисти Рокфелерове фондације (од које је био добио гаранцију за боравак у Британији, са породицом, још почетком Другог светског рата, али је тада био одустао од путовања управо због нестабилних међународних прилика). За разлику од Филиповића, Божидар С. Марковић никада више није имао прилику да ради у својој струци, него се издржавао од превођења лепе књижевности и философије са енглеског и француског језика. То не мора да значи да је Филиповић направио неки договор са новим властима, док је Марковић остао принципијелан. Објашњење може бити и следеће: Божидар Марковић је пре рата био активан у Издавачкој задрузи Политика и друштво, па се као такав показао довољно незгодним за нов југословенски поредак, док Филиповић никада није показивао интерес за било шта осим за свој професионални и научни рад.

Шире услове за овај релативно повољан третман који су Миленко Филиповић и Перо Слијепчевић добили након хапшења изнели су аутори рада о деловању Суда части Београдског Универзитета: „Може се рећи да је основни разлог за враћање кажњених наставника у службу лежао у њиховим великим научним и стручним вредностима, али исто тако и у великом недостатку стручних кадрова у земљи после ратних губитака, недостатку наставног кадра на факултетима Београдског универзитета, и потребама државе за школованим и стручним људима у времену обнове земље и спровођења Петогодишњег плана“ (Селинић и Бонџић, 2011, 189-190). Филиповић, додуше, није враћен на факултет, за разлику од Слијепчевића, који је добио место на београдском Философском факултету, док је пре рата радио са Филиповићем у Скопљу. За какав-такав успон Филиповићеве каријере такође може бити заслужна политика „деметрополизације високог школства, која је спровођена у Југославији крајем 40-их и током 50-их година“, а која је омогућила наставницима друштвених и хуманистичких наука да се запосле управо као Миленко Филиповић - у музејима, инсти-

тутима, изван-београдским факултетима, гимназијама, библиотекама, разним саветима, у медијима (Селинић и Бонцић, 2011, 192-193). Да Миленко Филиповић није радостан ишао у сусрет својој каријери, већ је са више инстанце распоређиван на своја нова радна места, посведочио је у писму које је упутио свом америчком колеги, Џоелу Халперну, жалећи му се да је као резултат својих покушаја да проучава стварни живот народа уместо народних старина добио премештај из Београда у Сарајево (Прошић-Дворнић, 2008, 363). Ова његова изјава представља и посредно сведочанство о томе да је његово истраживачко усмерење било противно научној политици етнологских установа, којима, очигледно, није био циљ да наука доноси сазнања о стварној ситуацији у народу, као и о томе да он сам није могао бити, ни у ком случају, позитивно оријентисан према изградњи Титовог социјалистичког друштва, чему ће овде касније бити посвећено нешто речи.

Послератна каријера

Миленко Филиповић се у Етнографском музеју брзо прилагодио ситуацији, ушавши у музеолошку проблематику до те мере да је објављивао значајне и запажене радове из области музејског деловања и задужио националну етнографску музеологију многим научним и стручним доприносима. Учествовао је, између осталог, у оснивању Војвођанског музеја у Новом Саду и Музеја примењене уметности у Београду, као и неколиких завичајних музеја по Србији, оставши са свима у контакту још дуго након напуштања свог музејског намештења (Николић, 1969-1970).

Након пет година проведених у Етнографском музеју, Миленко Филиповић је, од 1950. године, ангажован у новооснованом Етнографском институту Српске академије наука, у најнижем научном звању, као научни сарадник. Директор је у том периоду био Војислав Радовановић, изразити антропогеограф и Филиповићев предратни колега са факултета у Скопљу, па је можда захваљујући томе Миленко Филиповић имао и положај заменика директора. У Институту Филиповић службује такође пет година. Школску

1952-53. годину Миленко Филиповић проводи у Сједињеним Америчким Државама, као стипендиста Рокфелерове фондације, као предавач али и слушалац на Универзитету Харвард, обилазећи пред крај свог боравка бројне градове у којима је било српских исељеника. То је занимљиво са грађанско-политичког становишта, с обзиром на то да су путовања Југословена у западне земље увек представљала осетљив догађај, који је полицијска структура помно надгледала (Марковић, 1996, 27). Иако начелно нису била забрањена као у другим комунистичким земљама, путовања на Запад су ипак представљала опасност за идеолошку чистоту путника, а евентуално и за државну безбедност, па је Филиповићев боравак у САД вероватно пажљиво надзиран. О томе, ипак, тешко да можемо сазнати било шта што би нам могло указати на евентуална ограничења и усмерења која су деловала на Филиповића приликом његовог боравка у Америци, јер су се такве инструкције и запажања чешће преносили усмено него писмено.

Задржимо се зачас на очекивањима која је Миленко Филиповић имао од овог студијског путовања. У предговору за енглеско издање Филиповићевих текстова уредници су пренели делове његових писама упућених Рокфелеровој фондацији из 1939. и, касније, 1951. године, у којима се он препоручује за студијске боравке - први пут у Великој Британији, а други пут у Сједињеним Америчким Државама - које би му ова установа евентуално омогућила својом финансијском подршком. Оно што он жели да уради оба пута јесте да се у иностранству бави посматрањем села: у Британији да види како живе тамошњи сељаци, па да то онда може да пореди са селом у другим земљама; а у Америци да види како тамо живе српски сељаци имигранти (Халперн и Хамел, 1982, xv-xvi). Џоел Халперн и Јуџин Хамел коментаришу ове Филиповићеве намере у смислу да је његово искуство утицало на виђење осталог света: нити су енглеска села ишта налик српским, нити су Срби у Америци остали сељаци, већ су се позапошљавали углавном по рудницама и фабрикама. Ту се, у ствари, у пуној мери показао Филиповићев конзервативан поглед на предмет етнологије, који је он, очигледно, интимно неговао, упркос чињеницама да је још 1937. године, у раду „Проучавање села“, изнео резонерски став да народ

нису само сељаци и да се, сасвим сигурно, и сам, иако интелектуалац, осећао припадником српског народа.

Филиповићев боравак у Сједињеним Америчким Државама донео му је користи, иако можда не баш те које је он намеравао да добије. Донео је користи његовим научним становиштима, то јест српској етнологији, па кроз то посредно и српском народу, кроз чињеницу да је „то искуство огромно проширило његове теоријске погледе“ (Халперн и Хамел, 1970, 559). Конкретно, ово је значило да се у Америци Миленко Филиповић не само срео са, за њега, новим могућностима за приступање чињеницама, него је овај интензиван контакт са иностранством морао имати отрежњујући ефекат у погледу привржености антропогеографији у оном облику у ком је претекла од Јована Цвијића. За послератни период Филиповићевог рада карактеристичан је његов труд на побољшању науке, више него улагање у побољшање живота народа, за шта се има захвалити неколиким чиниоцима, међу којима је боравак у Америци и последични контакт са тамошњим колегама морао имати велики значај.

Миленко Филиповић није, наравно, ни једну реч написао о разорном односу који је титоистичка власт у Југославији имала на село и сељаке. Али то што се тада дешавало са сеоским животом никако није могло да му остане непознато, будући преваходни „теренац“, у блиском односу са селом. Можда би у некој врсти емоционалне регресије требало потражити оправдање за Филиповићево иначе необјашњиво неразумно очекивање да ће 1950-их година пронаћи и проучавати „неку групу српских сељака у САД, која је сачувала свој пољопривредни начин живота“ (Халперн и Хамел, 1982, xvi). Уместо са оствареним планом, вратио се Филиповић из Америке са неким другим искуствима. У некрологу који је написао Рајко Николић напомиње се да се Миленко Филиповић у Америци, на Универзитету Харвард, „упознао са методама рада и садржајем такозване примењене антропологије (етнологије), за коју се увек залагао, желећи да етнолошки рад више осмисли и непосредно га повеже са потребама друштвене праксе“ (Николић, 1973, 182), која се углавном код њега односила на унапређење живота сељака.

Године 1955. добио је Филиповић из Сарајева „понуду која се не одбија“ (знамо да није радосно дочекана захваљујући томе што се Филиповић пожалио на премештај Џоелу Халперну, што смо горе навели), да на тамошњем Географском одсеку Филозофског факултета предаје антропогеографију и етнологију, у статусу редовног професора. Провео је на том месту наредних седам година. Такође је примљен у редовно чланство Научног друштва Босне и Херцеговине, које је 1967. године постало Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине. Пензионисан је 1962. године, а тада је и укинута етнологска и антропогеографска катедра.

Своје пензионерске године проводи Миленко Филиповић веома активно, не само стваралачки у списатељском погледу, него и ангажовано на обилажењу терена, учествовању на конгресима и сл., иако је био озбиљно нарушеног здравља због претрпљеног срчаног удара 1962. године. Две године после обојевања и пензионисања сели се Филиповић из Сарајева још једном у Београд, због бољих услова за научни рад. Тада се посветио у већој мери својим белешкама: изради студија о појединим друштвеним установама, заснованих на подацима сакупљаним током година. Такође, тада је прионуо и на оно што је требало да буде његово капитално дело, а то је етнологска монографија о Србима, синтеза његових научних искустава и знања сакупљаних преко четири деценије. Ипак, ова књига остала је ненаписана. Такође се интензивно бавио студирањем појма *етноса*, чија га је недефинисаност морала оптерећивати, будући реч о насловном и суштинском појму науке којом се бавио читавог живота, поред тога што је овај појам скренуо пажњу појединих етнолога широм света - слично као што је то некада био случај са *културом* или у наше време са *идентитетом*. Разјашњавању овог важног појма требало је да послужи Филиповићева студија *Теорија етноса*, која је такође остала ненаписана, а којом би српска етнологија крупним корацима ушла на међународну научну сцену. Планирао је Миленко Филиповић и *Студије о патријархалној култури*, као и књигу о Србима у Америци (Петровић, 1991(6), 477, 480), коју би написао на основу свог путописа по САД, баш као што је 1917. године Перо Слијепчевић објавио у Женеви књигу *Срби у Америци, белешке о њихово стању, раду и националној вредности* (Слијепчевић, 2013).

Миленко Филиповић је завршио живот услед другог срчаног удара, у уторак, 22. априла 1969. године. Смрт га је затекла док је чекао да му на ручак дође неки студент из Босне, Петар. Филиповић је момку помагао у Београду, што је био његов дуг добротинству које је и сам током школовања примао од индустријалца Данила Пантића, с чијом је породицом остао у пријатељском контакту до краја живота (Фабијанић, 1990(а), 165). На тај начин је Миленко Филиповић допунио своју разнолику склоност раду на добробити свог народа – научну, педагошку, просветитељску - и оном мило-срдном.

Национална наука

У наслову ове наше књиге стоји појам и *српске националне науке*, због тога што га сматрамо пресудним за разумевање научне појаве Миленка Филиповића. Истовремено је и обрнуто: ко се са појмом српске националне науке већ сусрео, може га боље разумети помоћу примера који представља Миленко Филиповић. Овде ћемо објаснити шта под националном науком подразумевамо. Овај појам се појавио код Александра А. Миљковића у раду „О Сретену Вукосављевићу као социологу нашег села“ (Миљковић, 1975). У смислу у коме га је он ту употребио и образложио користимо га и ми овде.

Александар Миљковић се у свом раду бавио преиспитивањем социолошке природе научног дела Сретена Вукосављевића. Ставио је под сумњу уверење тадашњих социолога да је Вукосављевић социолог, па је томе супротставио тезу да се Вукосављевићево дело не може сврстати у социолошка - нити у етнолошка, историјска или у било коју посебну науку. Миљковић је Вукосављевићево научно дело схватио као припадајуће традицији којој припада велики број српских научника 19. и прве половине 20. века, за коју је особено неколико ствари.

Пре свега, то је национално заинтересован и одговоран став, научни рад уоквирен родољубљем, оријентација научника у правцу доприноса унапређењу друштвеног живота и остваривању разноврсних интереса свог народа, друштва, државе, културе.

Друга одлика ове српске научне традиције јесте интегрисаност приступа, под чиме Миљковић подразумева недиференцираност различитих наука онако како су оне издељене у другим срединама. То не значи да наши научници нису били упознати са постојањем

оделитих научних грана и дисциплина. Напротив, они су морали сви врло добро бити упознати са западном научном традицијом, будући махом школовани у иностранству или школовани у Београду код људи који су претходно били школовани у иностранству. Није неукост разлог оваквог приступа, већ би то пре била интегрална слика живота коју су они имали и као лично и као научно искуство, а коју су желели да неокрњену опишу, објасне и очувају. Уосталом, нису комплетна њихова дела интердисциплинарног карактера. Такви су, најчешће, поједини њихови радови, док се иначе њихова дисциплинарна оријентација може без проблема препознати у осталом њиховом опусу. Тако је за Валтазара Богишића или Слободана Јовановића несумњиво то да су правници, или за Јована Цвијића да је географ, иако се њихово интересовање и рад протежу далеко изван уских међа њиховог формалног образовања. Полихистор је назив који најбоље описује посленике *српске националне науке*.

Трећа специфичност *српске националне науке* јесте њено припадање грађанском друштвеном слоју, али опет не схваћеном на западни начин. Одредница буржоаског овде није узета у њеном револуционарном облику, који подразумева супротстављање као динамички принцип друштва, борбу сталежа и класа ради освајања доминантног положаја у друштву. *Српска национална наука* претпоставља надахнутост читавог националног друштва, па и грађанства, духом солидарности и сарадње. Ово је конкретно последица православља у специфичној српској редакцији: као светосавља и косовског завета, постављених као тле у које је укоренен српски идентитет. Светосавски и косовски протумачено православље је српска национална особеност која истиче етнички и национални идентитет и интегритет у спрези са националном помесном црквом; док као хришћанство ова духовна и културна оријентација истиче љубав којом повезује чланове друштва кроз начело саборности, солидарности и спремности на жртву. Ово Александар Миљковић није нагласио, јер је свој рад о Сретену Вукосављевићу писао у време када такве идеје још увек није било могуће износити. Међутим, у његовом опису националне науке, као специфично српског научног приступа, присутно је становиште о интегрисаности

научника у национално друштво, у његову духовну традицију, као и приоритетна жеља научника да усмере свој рад у правцу добробити народа и нације. По самој својој природи тај национализам није аутархичан, ксенофобичан и шовинистички, него је кооперативан – у односу на друге народе исто као унутар своје етничке или националне заједнице. О томе сведоче чврсте везе које су српски научници – и, уопште, интелектуалци – имали са иностранством, поглавито са Западном Европом, почевши од свог школовања па све до међународног угледа који су умели да остваре, како они лично тако и српски народ кроз њих.

На формулисање тезе о српској националној науци Миљковића је навело писање Радомира Лукића, који је сагледао научно стваралаштво Сретена Вукосављевића као „завршетак и заокруживање онога што су дали његови претходници, почев од Вука преко Цвијића, Новаковића, Богишића, Радића, Т. Ђорђевића и др.“, становишта „које можемо назвати традиционалним“, уз истовремени улазак у нову, социолошку научну епоху (Миљковић, 1975, 15-16). Ову нову епоху Радомир Лукић именује са очигледног становишта српске инфериорности у односу на Запад на коме су се уобличиле оделите научне гране, као „савремену науку“, „о којој Вукосављевићеви претходници нису могли знати много, ако су и знали“ (нав. према Миљковић, 1975, 16). Приметићемо да Лукић није узео у обзир чињеницу да су ти људи махом били школовани у иностранству и у живим, непрекидним контактима са страним колегама, па према томе и упознати са „савременом науком“. Њихова дисциплинарна осмоза није, дакле, последица њихове неукости него њиховог става према улози научника – својој улози – у друштву.

Миљковић налази да се, на пример, Вукосављевићева књига о организацији динарских племена може сматрати историјском колико и социолошком, а могла би припадати и етнологији и, чак, етнопсихологији. „Таква су дела“, пише Миљковић, „у нашој науци доста честа“, па набраја примере: *Село Стојана Новаковића*, *Балканско полуострво* Јована Цвијића, „многи од Богишићевих радова“. „Она спадају“, наставља он, „у науку о нашем народу – и то је једина одредба која се може изрећи када се постави питање којој научној дисциплини она претежно или укупно узев припа-

дају“ (Миљковић, 1975, 19-20). Та наука о нашем народу нема неку своју одређену теорију и метод, с обзиром на то да захвата све области народног живота, па, према томе, користи и све расположиве начине за изучавање. Дело наших научника који су радили са првенственим циљем да спознају и, евентуално, унапреде српско друштво и културу „израсло је као изданак специфично наше националне културе који се не да уклопити у готове науке које су изграђене на другом тлу“ (Миљковић, 1975, 25). Национална наука је, тако, национална како по оквиру у коме се обављају истраживања, тако и по нацији као свом циљу, а исто тако и по свом припадању репертоару националне културе, као производ живота нације, као етничка особина.

Тако је Александар Миљковић, помоћу примера Сретена Вукосављевића, имплиците указао на присуство у српској науци два становишта: оног које је свесно заинтересовано за добробит народа те друштвено и национално ангажовано; те оног другог, које је наизглед непристрасно и објективно, које не решава националне и друштвене проблеме него се од њих дистанцира са извесном карактеристичном ароганцијом, која признаје само теоријске проблеме. Овај други приступ ствара један професионални сталез, са својим појмовима, правилима и вредностима, чији припадници могу по националности бити било шта, јер не стоје на становишту националне одговорности. Александар Миљковић наговештава у свом објашњењу националне науке да су многи српски научници знали много о западној науци - будући махом школовани у земљама западне и средње Европе и били у потпуно равноправном личном, стручном и чак понекад политичком контакту са тамошњим колегама - али да их то није навело на одрицање њихових етничких/ националних одлика као својеврсне метатеорије, као амбијента у коме су се кретали њихово интересовање и њихова научна мисао, у истој мери у којој се ту находила и њихова приватност.

Национално и друштвено заинтересована и одговорна оријентација била је спонтано присутна код српских научника у 19. веку, док су се изграђивале институције модерне државе Србије и модерно српско друштво. Међутим, Јован Цвијић је 1907. године, у два своја говора, „О научном раду и нашем Универзитету“ и „О на-

ционалном раду“, артикулисао национално одговорно становиште у науци и потребу за његовим јасним заступањем, позвавши студенте да се спремају за то да служе свом народу кроз свој професионални ангажман за који их факултети спремају (Цвијић, 1921/1, 30-49 и 51-71). На тај начин је Јован Цвијић учинио национално одговоран став научника и стручњака свесним и хотимичним, а његова сопствена научна делатност и антропогеографска теорија постале су отада синоним за националну науку, с обзиром на то да се ту радило о узрочном, то јест историјском, објашњавању основних градивних елемената етноса односно нације: територије, људства и њима одговарајућег дублета који представљају култура и душа. Па, и сам Миленко Филиповић је био свестан ове струје којом се кретала наука у модерној Србији, када је писао да је Јован Цвијић први поставио науку у нашој земљи на научне основе (Филиповић, 1930). Нема сумње да је мислио кад је ово писао на теоријско и методолошко уређивање интегралног приступа особеног за *српску националну науку*, који се до тада одликовао произвољношћу, по диктату личних знања, склоности и могућности сваког појединачног научника.

*

Много након свог рада о Сретену Вукосављевићу, у коме је представио појам националне науке, Александар Миљковић је писао о радовима Миленка Филиповића из предратне Јужне Србије, па је тада сврстао и њега међу посленике српске националне науке (Миљковић, 2010, 45, 62, 76, 83-84). Ово мишљење се нама учинило занимљивим и желели смо да, прво, истражимо услове у којима се Филиповић могао формирати као национално оријентисани научник, а затим и да погледамо да ли је он ту оријентацију сачувао до краја живота. На Филиповићево припадање националној науци упутила нас је до сада његова национална загрејаност током одрастања у Босни, коју смо успели да наслутимо, и последично опредељење за студије групе национално значајних дисциплина – етнологије, археологије, националне историје и (Цвијићеве) геогра-

фије. Персонални састав његових професора упућује нас, такође, у правцу истог закључка, с обзиром на то да их све можемо сврстати у исту српску националну научну традицију.

С протоком деценија које су доносиле све више просветних и научних установа у Србији и све више школованих људи, било овде било у иностранству, као и диференцијацију научних дисциплина, ова се родољубива научна оријентација артикулисала као група наука са националним значајем, међу којима је предњачила антропогеографија Јована Цвијића, као најбоље теоријско-методолошки заснована, и пре свега обухватна у смислу појимања комплетног народног живота и захтева за широким образовањем и обухватним погледима које је постављала пред своје посленике. Како је приметила Гордана Горуновић, „Цвијићева концепција антропогеографије се постепено развијала у правцу етнологије и социологије, етнопсихологије и социјалне психологије (карактерологије), што говори о њеном интердисциплинарном потенцијалу“ (Горуновић, 2007, 50). Антропогеографија је подразумевала управо инхерентну мултидисциплинарност, па је била способна зато да излучи диференциране науке, попут оних које су поникле на Западу, с том разликом што, са таквим пореклом, оделите науке код нас нису просто донете и пресађене из иностранства, него су калемљене на антропогеографску основу. Након Другог светског рата, антропогеографија је имала двојаку судбину: код етнолога је полако одумирала (Радојичић, 2015, 209), док се код географа разгранавала на оделите дисциплине (Грчић, 2015, 181). Њен какав-такав развитак и унапређивање, током првих пар деценија након рата, у великој мери се има захвалити Миленку Филиповићу. У свом раду о етнологији у социјалистичкој Југославији, Слободан Наумовић је посветио више пажње појму националне науке. Он ту пише да се комунизам суочио са потпуно институционализованом и веома угледном националном и национално изграђујућом науком, која је, међутим, 1930-их година већ била прошла свој звездани тренутак, због одласка са сцене генерације која је стварала етнологију као јаку и угледну националну науку (Наумовић, 2008, 217).

Иако се у начелу слажемо са оваквим појавним током, на ово Наумовићево запажање бисмо имали да ставимо пар допуна.

Прво, сматрамо да је тек са Миленком Филиповићем етнологија сама постала синоним за националну науку, док је тај барјак претходно носила знатно шире постављена антропогеографија, којој је етнологија асистирала као помоћна дисциплина, а пре и поред антропогеографије хуманистички и друштвени научни рад у целини. Друго, звездани тренутак националне науке није прошао са смрћу најбољих научника, него са сузбијањем грађанског духа у српском друштву, до кога је дошло онда када су се комунисти наметнули као предмет врхунског поштовања, наместо народа чијем се бољитку до тада тежило, па су усмерили друштвене послове у складу са неким својим циљевима и вредностима. Када тако поставимо ствари можемо рећи да је звездани тренутак националне науке трајао бар још онолико колико је трајао сам Миленко Филиповић, који је у неповољним околностима радио шта је и колико је могао и смео у правцу научне подршке интересима српског народа - па макар то било само упознавање неких културних елемената. Поред тога, ретко када би недостатак паметних и вредних људи могао бити објашњење за друштвени неуспех, него радије треба помишљати на идеолошку и неинспиративну усмереност научног рада у условима титоизма. Већ је у првој Југославији српски интерес био што запостављен а што замагљен југословенством, да би Титова Југославија у својој етничкој и територијалној концепцији имала јасну антисрпску оријентацију као водеће начело, оправдану као борбу против „великосрпске хегемоније“. У таквим условима је тешко било одржати српску националну оријентацију науке у истом интензитету као до тада. Наумовићева опаска о опалом квалитету научника би се могла ставити у контекст негативне кадровске селекције која је карактеристична за комунистичке режиме, а која је свакако докучила и послератну српску етнологију, макар то било само толико што је онемогућила изванредног Миленка Филиповића да ради пуним капацитетом, да продукује нове научне нараштаје и развија неометани научни саобраћај у земљи и са иностранством.

У закључку овог одељка посвећеног националној науци приметићемо да под називом националне науке можемо подразумевати различите ствари: њен национални карактер може, тако, поти-

цати од уплитања научника у послове од националног значаја, у националну политику. Потом, националном науком се може сматрати она наука чији посленици заузимају национално одговоран став, који усмерава и коригује њихов рад. Даље, национална наука може бити означена као национална и због тога што се бави расветљавањем питања која се тичу нације, живот нације јој представља оквир и смисао истраживања. Коначно, националном се наука може назвати и због тога што се научник у свом раду ослања превасходно на научна достигнућа својих сународника, као на теорије и ставове који су уобличени у условима учествовања научника у животу нације и који се, тако, појављују и сами као део националне културе.

Колеге о Миленку Филиповићу – разумевања његовог научног дела

Етнолози о етнологији

Поред родољубља, српска етнологија има, наравно, своје изворе и у претходном раду српских интелектуалаца. Међу њима се наводе правно оријентисана проучавања народа која је спроводио Валтазар Богишић, историјски усмерена проучавања којима се бавио Стојан Новаковић, географска оријентација Јована Цвијића, а пре свих истиче се Вук Стефановић Караџић као зачетник српске етнологије, са својим описивањима живота и обичаја народних и записима фолклорне књижевности (Халперн и Хамел, 1969; Ракић, 1970; Ковачевић 2001/2; Прошић-Дворнић, 2003). Ово су све претходници, а као „очеви-оснивачи“ оделите етнолошке дисциплине истичу се Тихомир Ђорђевић и Јован Ердељановић, који су први код нас, између осталог, дали дефиниције етнологије, и то обојица оне исте године када су изабрани за доценте на новоуспостављеном предмету етнологије и етнографије са антропогеографијом на Филозофском факултету (Ђорђевић, 1906; Ердељановић, 1906; Ракић, 1997).

О српској етнологији у прве три четвртине 20. века, које обухватају читав период научне активности Миленка Филиповића, Мирјана Прошић-Дворнић каже да је „стално сакупљала нове чињенице које су потврђивале старе претпоставке (...) и дуго година стагнирала у свом развоју“ (Прошић-Дворнић, 1993, 43). Будући изграђена, према мишљењу истог аутора, на темељима фолклористике, обичајног права и антропогеографије, етнологија се бавила прошлошћу, њеном реконструкцијом и конзервацијом, а етнолози су

„у време бурних промена (...) сматрали да је најважније регистровати оне феномене ‘народног живота’ чији је опстанак најугроженији и што потпуније реконструисати слику идеалног сеоског друштва, док су процесе који су се одвијали пред њиховим очима скоро сасвим занемаривали или вредновали као опасност по сопствену дисциплину и предмет њеног истраживања“ (Прошић-Дворнић, 1993, 43).

Иако се и Миленко Филиповић бавио питањима прошлости разних појава које је истраживао, на њега је Прошић-Дворнић мислила када је споменула „часне изузетке“ међу етнологима, јер се занимао и питањима „трансформација, социјалног развоја и актуелних проблема са којима се друштво суочавало“ (Прошић-Дворнић, 1993, 43), а која су иначе најрадије препуштана социолозима.

Слична ситуација је постојала и у предратној етнологији, у великој мери захваљујући антропогеографији. Јер, антропогеографија је сматрала да је појава објашњена онда када су спознати њени узроци, често бројни и разновидни (Грчић, 2015, 177-178). Прошић-Дворнић примећује, на другом месту, да су предратном српском етнологијом „претерано дуго“, скоро четири деценије, доминирала само два професора, Тихомир Ђорђевић и Јован Ердељановић (Прошић-Дворнић, 2008, 356), који су се обојица бавили истраживањем прошлости и окретали главе од етнолошких и антрополошких збивања у иностранству. Као разлог за игнорисање иностраних токова науке Мирјана Прошић-Дворнић набраја неколико могућности, као што је недостатак живог контакта са иностранством или вишеструки несклад између српске и стране науке, по различитим основама (Прошић-Дворнић, 2008, 357).

Слична томе је тврдња Џоела Халперна и Јуџина Хамела да „југословенска етнографија, као научна дисциплина, долази право из фолклористичке Караџићеве традиције и, уз неколико изузетака, није мењала свој приступ од 1920-их година“ (Халперн и Хамел, 1969, 19). Њих двојица су ово објавили случајно баш оне године у којој је Миленко Филиповић окончао своју каријеру и свој живот. На основи њиховог односа према Филиповићевом раду који

су исказали годину дана касније, у тексту написаном поводом његове смрти (Халперн и Хамел, 1970), можемо претпоставити да је он припадао споменутиим изузецима. Ипак је занимљиво њихово виђење „са стране“ - са научне, друштвене и националне дистанце - које уочава непромењену традицију кроз читавих пола века односно неколико генерација научника, који су се сви држали истог програма. Не објашњавају подробно Халперн и Хамел тај програм, али нам је јасно да се ту ради о усмерености науке као подршке националним интересима, јер двојица аутора мало даље пишу да је „етницитет постао основна димензија у интерпретацијама друштвених наука“ (Халперн и Хамел, 1969, 21).

Упадљиво је пропадање коме је, све до данас, изложен научни програм Јована Цвијића међу етнолозима. Док је био подстицан родољубљем, антропогеографски задатак детаљног испитивања начина живота и историјског кретања становништва давао је богате и надахнуте резултате, пре свега у виду бројних, обимних и информативних публикација Српског етнографског зборника. Међутим, након што је српско становиште¹⁴ - али и становиште такозваног интегралног југословенства - и практично обеснажено у Титовој Југославији, од антропогеографије је остала само књижевна форма за уобличавање података из појединих насеља или области, писаних не више са родољубивим надахнућем и трепетом због учествовања у великом народном задатку. Цвијићев грандиозан пројект детаљног и свестраног упознавања народа обесмишљен је, пре свега, геноцидом коме су Срби били изложени током рата, који је битно променио етничку структуру југословенског становништва и унутарјугословенске односе; а за геноцидом је уследио етноцид, изведен комбиновањем удаљавања људи, и самих Срба, од светосавске традиције, као значајног оријентира, с једне стране, и, с друге стране, територијалним компоновањем Титове Југославије на основи одрођавања делова

14 Синтагму *српско становиште* лансирао је Милош Црњански, у свом часопису *Идеје*, у броју од 30. јуна 1935. године, а оживео је, у данашње време, професор књижевности и борац за културну политику са националним предзнаком Мило Ломпар. Прихватили су је бројни припадници културне елите, тако да је заступање српског становништа код појединих савремених српских интелектуалаца постало опредељење које препознајемо као блиско ономе што смо овде описали као *националну науку*.

српског народа који је требало да развију неке нове националне идентитете, у многоне основане на супротстављању српству. На Цвијића су се освртали етнологи и географи, у неколико наврата, поводом годишњица његовог рођења или смрти.¹⁵

Скоро никакву пажњу наши аутори историјских прегледа српске етнологије нису поклонили родољубљу научника о којима су писали, док су страни аутори, Џоел Халперн и Јудин Хамел, били уочили националну доминанту у оријентацији српске науке, али се нису подробније бавили овом појавом. Једини је од наших Александар Миљковић, у наведеном раду о Сретену Вукосављевићу, запазио родољубље као кључну компоненту српске науке и образложио је. На Миљковићеву тезу се надовезао Иван Ковачевић, у својој књизи о Сретену Вукосављевићу. Он се ту ослонио на Миљковићево запажање о националној оријентацији и дисциплинарној неиздиференцираности Вукосављевићеве науке, као и других наших научника (Ковачевић, 1978, 9-16), али је заузео негативан став према овој појави. Заинтересованост за народну и националну добробит, те интегралистички дисциплинарни приступ Ковачевић је оценио као ненаучну појаву (и касније је остао на том становишту, на пример у: Ковачевић 2006, 108 и 110), па је, зато, и етнологија, као сушта заинтересованост за народ,

15 Тек недавно, 2016. године, три водеће београдске етнолошке установе – Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета, Етнографски институт САНУ и Етнографски музеј – начеле су питање односа данашњих етнолога и антрополога према идејама и пројектима које је Јован Цвијић оставио српској етнологији и антропологији у наслеђе, као и односа према времену у коме је наш научни великан живео и радио. Уз понеки изузетак, радови у овом зборнику остављају укупан утицај иницијативе у правцу помирења са непријатељем (Матић и др. (ур.), 2016). Поред ове публикације, настале поводом 150 година од Цвијићевог рођења, појавио се, истим поводом, још један зборник радова, који је остварен залагањем Географског института САНУ, који носи Цвијићево име, и под покровитељством Српске академије наука и уметности (Јовић и Костић, 2015). У њему су сабрани текстови превасходно српских географа, који су о Јовану Цвијићу писали у оном духу у коме је његово научно завештање сачувано у њиховој науци – са детаљним познавањем, те великим поштовањем и уважавањем његовог научног, националног и педагошког рада, без компликованог односа према Цвијићу, антропогеографији и родољубљу какав се историјски био развио код етнолога и антрополога. Чак је и у тексту потеклом од јединог етнолога који је приложио рад за овај „географски“ зборник нескривено исказана жалост због занемаривања Цвијићевог наслеђа међу етнологима и антрополозима, те позив на обнову њиховог интересовања за антропогеографију (Радојичић, 2015, 205-209).

којој *народ (етнос)* стоји у називу, изгубила оправдање за своје постојање онда када је национални циљ остварен, то јест када су се сви Срби нашли у једној држави, 1918. године (Ковачевић 2006, 48). Потпуним или делимичним прихватањем овог конструктивистичког става, према коме етнологија није заиста наука пошто ни етнос није егзактна, историјски независна чињеница, српски етнологи-антрополози, из последњих деценија 20. века па до данас, дошли су до тога да о Миленку Филиповићу немају много тога да кажу, пошто је етнологија његовог времена представљена као бесмислена „етнографија ‘по себи’ и ‘за себе,’ која је сама себи сврха“ (Ковачевић, 2006, 109). Томе су супротстављене плазибилне иностране теорије, које се именују као *антропологија*, а цео процес дистанцирања од аутохтоне, национално одговорне и полихисторске традиције српске науке назива се *антропологизацијом (српске) етнологије*. Одатле излази да је, са данашњег становишта гледано, најзначајније за оцену Миленка Филиповића то да ли се у појединим његовим радовима може детектовати његово познавање појединих страних антрополошких теорија (Петровић, 1991а, XIV-XVI; Горуновић, 2007, 87-88, 90; Наумовић, 2008, 230), чиме он евентуално стиче право да буде сматран претходником у процесу антропологизације етнологије у Србији (Наумовић, 2008, 230 и 443; Прошић-Дворнић, 2008, 365). Свакако је Миленко Филиповић био заинтересован за научне токове у иностранству, што не значи да је то подразумевало одустајање од оквира националне науке.

Филиповићеви колеге о њему

О Миленку Филиповићу је објављен релативно велики број написа, још док је био жив и делатан у науци, а нарочито поводом његовог упокојења. Донећемо на следећим страницама нека од тих изјашњавања колега о њему и његовом раду. Желимо да прикажемо на који начин су се колеге освртале на његово научни рад. За почетак ћемо погледати његов први сусрет са колегама у научним часописима као местом за размену мишљења.

А) Конфликт на почетку каријере

У раним годинама своје каријере срео се Миленко Филиповић са непријатељством једног колеге. Захваљујући томе данас имамо првих неколико написа о Миленку Филиповићу који су интонирани неповољно. Настали су они у несвакидашњим околностима, у једној препирци, када је Филиповић својим неблагонаклоним приказима двеју студија истог аутора изазвао овога да га немилосрдно искритикује, не само као научника него и лично. Филиповићев непријатељ је био тада др Илија Јелић, правник и аматерски проучавалац обичајног права. Он је у истој години објавио две „историско-правне студије“ под насловима *Шта значи камен о врату?* и *Трагови гостинске обљубе код нашега народа* (Јелић, 1931(а) и 1931(б)).

Прва од ове две студије настала је као одговор на позив Тихомира Ђорђевића да се истражи обичај чије практиковање кнез Данило забрањује Црногорцима: да долазе на суд, поводом жалбе на пресуду ниже инстанце, са обешеним каменом о врат (Ђорђевић, 1926). Јелић није једини који је одговорио на Ђорђевићев позив, али је његов одговор далеко најамбициознији, пошто је одмах понудио коначно решење овог питања, у смислу његовог порекла, и то на преко четрдесет страна. Миленко Филиповић је свој приказ Јелићеве студије објавио наредне године (Филиповић, 1932). Ту Филиповић заступа становиште да је Илија Јелић пожурио да по сваку цену да коначан одговор на Ђорђевићево питање о распрострањености и пореклу обичаја ношења камена о врату, па излаже још неке податке за које је сазнао а које Јелић није био узео у обзир. Међутим, Миленко Филиповић није био први који се осврнуо на Јелићеву књижицу *Шта значи камен о врату?*. Претходно је то учинила Радмила Петровић-Радојичић, млада правница која се, иначе, бавила Закономом кнеза Данила и која је с Илијом Јелићем била у сукобу на неколико фронтова, око различитих тема из обичајног права, поред „камена о врату“ (Миљковић Матић, 2007, 56-73).

Илија Јелић је, уопште, имао амбицију да даје коначне одговоре на питања о појединим правним обичајима или да доноси у науку спектакуларно нова сазнања, у чију је аутентичност, ипак, постојала сумња. Речју, покушавао је да освоји себи запажено по-

вољно место међу проучаваоцима народног живота и обичаја. Он своје радове описује, на пример, оваквим речима: „Писани ретко лаким и разумљивим стилем а уз то пуни многобројних нових и врло занимљивих примера, моји радови из нашег Обичајног права, поглавито из Криминалне етнологије, изазвали су шире интересовање но што је то иначе случај у нас“, и даље наставља у истом хвалисавом тону (Јелић, 1933а, 3). Јелићеве реакције су се показале одговарајуће исказаној нескромности и када би његови радови били изложени критици, најчешће оправданој.

Миленко Филиповић је реаговао, дакле, прво на Јелићеву књижицу *Шта значи ношење камена о врату?* (Филиповић, 1932). У том кратком тексту, од непуне две стране, више је места заузело изношење података које је Филиповић прикупио о сличним обичајима, него критиковање Јелићеве студије. Али, тих неколико реченица у којима је изнео примере Јелићевог лошег рада овога је много заболело. Друкчије Миленко Филиповић, ипак, није могао да пише, пошто је Јелић заиста немаран у коришћењу литературе, брзоплет у навођењу података, тенденциозан у интерпретацији, преамбициозан у извођењу закључака. Затим је Миленко Филиповић извео још један удар на науку Илије Јелића, приказавши неповољно и његову књигу *Трагови гостинске обљубе код нашега народа*, иако је било прошло већ две године откако је изишла из штампе (Филиповић, 1933а). О обичају да домаћин понуди госту жену из куће да с њом преноћи, Филиповић пише да представља спорно питање, те да је оно такво и остало и након Јелићеве расправе. Потом је систематично побројао све лоше стране Јелићеве студије, примећујући како је аутор „сав у хипотезама и нагађањима“, како се види да није етнолог и да је некритички дух, како наводи неуверљиве примере и поврх тога их и погрешно разуме, како „изводи закључке из материјала који се не може и не сме употребити“, итд.

Након овог другог Филиповићевог приказа његових књига, уследила је фуриозна реакција Илије Јелића. У тексту *О гостинској обљуби у нашем народу. Одговор г. Мил. С. Филиповићу*, ударио је Јелић по Филиповићу са свих страна (Јелић, 1933(б)). Пре свега је Јелић замерио – с правом - што му није било дозвољено да свој одговор Филиповићу објави у истом часопису у коме је Филиповић

објавио своју критику његове студије. У питању је био елитистички Српски књижевни гласник, који је на тај начин додатно понизио Илију Јелића. Потрудио се Јелић зато да омаловажи Миленка Филиповића у сваком погледу, потежући као аргументе против њега не само примере из његовог приказа своје књиге него и пропусти из различитих његових радова, који са „Гостинском обљубом“ немају никакве везе, да би показао колико је Филиповић ништаван као интелектуалац. Тако је Миленко Филиповић добио свој први портрет који га приказује као неписменог и глупог човека, који, поред тога, о себи има неоправдано високо мишљење, док његови текстови сведоче о томе да се уопште не разуме у науку. Илија Јелић се већ раније био доказао као склон расправљању, уз тешке речи које је умео да упути колегама када критикују његов научни рад, иако овај заиста често није био на нарочитој висини.

Написао је Јелић прво одговор на критику *Трагова гостинске обљубе*, а потом и на *Шта значи камен о врату?*. Оба одговора су веома опширна: на Филиповићеве приказе од једне и по до две стране, Јелић одговара на деветнаест, односно на шеснаест и по страна. У одговору на приказ књиге *Шта значи камен о врату?* Јелић прво одговара свом главном непријатељу, Радмили Петровић-Радојичић, чију критику Јелића је Филиповић у свом приказу уважио, а затим се обрушава на самог Миленка Филиповића, доказујући како је глуп, неписмен и необразован (Јелић, 1933(б), 11-19). Потеже ту Јелић, сасвим неочекивано и неvezано с темом, Филиповићев рад „Шарлаганџије у Велесу“, да би исмејао место на коме је овај написао, о производњи таана, да „што је ватра јача пре ће бити готово“ (Филиповић, 1928, 293), као пример Филиповићеве ниске интелигенције и научне неспремности (Јелић, 1933а, 18). „Вид’ла жаба да се коњи кују, па и она дигла ногу – чуо човек за научну критику па се и он латио ње: расписао се о свему и свачему, даје судове о делима и из своје и из друге струке, ‘касапи и десно и лево’, а у цео се тај посао разуме таман толико колико и цуцки поп Мићо у световно писмо“, пише Илија Јелић у закључку свог одговора Миленку Филиповићу, па додаје да и његов приказ, „као и сви његови други радови“ врви од језичких и стилских грешака. „Зато би за г. Филиповића најпааметније било да прво научи да

пише како треба, затим да рашчисти основне етнолошке појмове, па тек онда да приступи читању и оцени стручних туђих дела“ (Јелић, 1933(6), 18-19).

Тако се Илија Јелић бранио од научне критике мноштвом неодмерених речи и стилем недостојним просвећеног човека. Исмејао је Јелић Филиповића, на пример, због тога што је у својој антропогеографској монографији о Височкој Нахији написао да „Село се служи водом из Босне“, мислећи ту на реку Босну а не на земљу, иако тако написано оставља погрешан утисак да људи одлазе у Босну по воду, уместо да је написао „са Босне“ (Јелић, 1933(6), 12). Уопште, на свих деветнаест страна свог одговора Миленку Филиповићу, Илија Јелић лови језичке непрецизности и тобожње логичке недоследности и ненаучне бесмислице којима је Филиповић, наводно, испунио своју критику његове студије о гостинској обљуби, али и сопствене радове - као што је, на пример, помно набрајање у *Височкој нахији* „с које чесме, бунара, врела, баре, потока или реке носе воду поједине куће у неком нашем селу“ (Јелић, 1933(6), 16). Обезвређује Јелић Миленка Филиповића веома, када иде дотле да коментарише и Филиповићеву напомену о ауторском праву коју је овај ставио на корице своје монографије о Модричи. О томе Јелић пише: „И без ове забране сама садржина књиге била је довољно јемство г. Филиповићу, да његову ‘Модричу’ неће нико ни превести нити што из ње прештампати. Зато је и ова етикета колико излишна толико и наивна“ (Јелић, 1933(6), 15). Обиље ниских удараца, врећања личности уместо утемељене аргументације, одликује одговоре Илије Јелића на неповољне приказе које је Миленко Филиповић написао о његовим двама студијама. Време је показало како се који од њих двојице котирао у науци.

Морамо приметити да се у расправама између Миленка Филиповића и Илије Јелића може, евентуално, пронаћи и понешто конструктивно, што је првome могло касније послужити у истраживањима. На пример, у свом приказу Јелићеве књиге *Трагови гостинске обљубе*, Миленко Филиповић је замерио Јелићу начин на који је долазио до података, сазнајући о постојању овог обичаја од старих полицијских чиновника и трговачких агената. Филиповић је сматрао да је Илија Јелић могао сазнати на речени начин само о

злоупотребама које су полицајци чинили у погледу практиковања тог обичаја. У свом одговору, међутим, Илија Јелић подсећа на своје стручне друштвене положаје као правника, с којих је долазио у додир и са полицајцима и са кажњеницима, сазнајући од свих њих много тога. „И г. Филиповић може бити уверен да сам приликом сабирања грађе не само од полицијских чиновника, него и иначе, био обазрив и више но што је то требало“, пише Јелић (Јелић, 1933(б), 4), па објашњава и како је користио забелешке које су полицајци чинили о лошим обичајима сваког појединца у месту свог службовања, да би их могли употребити ради остваривања контроле над људима, када се за тим укаже потреба. Из тих бележака, које су му полицијски службеници очигледно били ставили на располагање, сазнао је и он о постојању савремених случајева да човек подводи своју жену гостима. Оба ова начина прикупљања података показују снажљивост Илије Јелића да сазна о ствари о којој је тешко обавестити се, јер представља понашање о коме нико неће радо – или икако – говорити јавно. Касније је Миленко Филиповић показао да је могао извући корист из ових Јелићевих истраживања осетљивих питања, када је сам предузимао испитивања појава као што су еутаназиа (Филиповић, 1963), самоубиство (Филиповић, 1958(а)) или установа „брачног помоћника“ (1957(а)). Ова вештина сазнавања непопуларног понашања је постала одлика Филиповићеве стручности, коју су колеге истицали као изузетан његов таленат (Кнежевић, 1970; Бабић, 1970).

Да су Филиповићеве критике Јелићевих „историско-правних студија“ генерално, ипак, основане показује нам, рецимо, пример начина на који је писац навео сведочење најзначајнијег тадашњег нашег етнолога, Јована Ердељановића, о личном искуству које је имао док је истраживао прилике у црногорском племену Кучи. Ердељановић је препричао да је као гост доживео да му пошаљу млађу жену из куће да га „покрије“ кад се спремао на спавање, те додире и шале које она том приликом упућује њему као госту. Он своје искуство износи с великим опрезом, не изводећи никакве закључке, пошто овакво понашање може имати различиту мотивацију и значење (Ердељановић, 1907, 289). Ипак, Илија Јелић је пожурио да у овоме препозна не траг него неокрњен обичај гостинске обљубе,

пробравши из Ердeљановићевог излагања оне реченице које, тако компоноване у Јелићевом тексту, остављају читаоца у недоумици око тога да ли је Јован Ердeљановић можда чак и прихватио „шале“ „младог женскиња“ које је дошло да га „покрије“, а да је Јелић то из пристојности прећутао (Јелић, 1931(6), 56-57).

Једним делом је за сукоб с Миленком Филиповићем криво не-разумевање које је Илија Јелић показао према обичајном праву, не разликујући га суштински од писаног модерног права. Посматрао је Јелић ствари са правничком педантношћу: направио је, на пример, оштру разлику између ношења камена о врату кад се иде на жалбу, те истог понашања у вези са тужбом или казном, не дозвољавајући могућност да је у обичајном праву једно на друго утицало или једно из другог настало (Јелић, 1933а, 12-13). Овакав истраживачки став, непримерен материји, у потпуности је определио његову анализу и закључке, али и сврстао његово дело у синтетичку науку под називом кривичне или криминалне етнологије, која није била пустила корена ни међу правницима нити међу етнологима (Миљковић Матић, 2007). Миленко Филиповић није могао да прихвати књижице Илије Јелића као ваљане етнoлошке расправе, а камо ли као налазе после којих више нема шта да се каже о разматраним понашањима. А очигледно је да му је Јелићев надобудни став ишао на живце и подстакао га да се оштрим речима осврне на Јелићеве амбициозне „историско-правне студије“, омеђавајући науку границом стрпљења у истраживању, опреза у закључивању и одмерености у презентовању. Та граница је Илију Јелића оставила изван круга озбиљних научника, док је Миленко Филиповић, стојећи у њеним оквирима, никада није нарушио.

На Јелићеве увреде Филиповић није директно одговорио, већ је то учинио посредно, упадљиво игноришући његове „коначне“ закључке, док је настављао да се бави питањем ношења камена о врату. Објавио је Филиповић, наиме, још два пута нека нова сазнања о тој појави, која је прикупио на терену или у литератури, сваки пут подсећајући провокативно на свој приказ Јелићеве књижице (Филиповић, 1933(6) и 1934). Тиме је била окончана не само расправа између Миленка Филиповића и Илије Јелића, него и читава тема правног обичаја ношења камена о врату приликом жалбе на пресуду.

Б) Текстови о раду Миленка Филиповића писани за његовог живота

Миленко Филиповић је био предметом чланка у научном часопису као млад научник, 1937. године, када је његов колега Татомир Вукановић био закључио да је Филиповић толико већ дао етнолошкој науци, са својих 35 година живота, да је завредио да му буде штампана библиографија (Вукановић, 1937). Дао је ту Вукановић само нешто мало података из Филиповићеве биографије, у фусноти. Само постојање овог написа сведочи о угледу који је Миленко Филиповић био постигао веома брзо, за свега десетак година свог рада.

Други текст који је посвећен Миленку Филиповићу јесте онај Јована Трифуноског, настао ради обележавања тридесетпетогодишњице Филиповићевог научног рада (Трифуноски, 1961). Тај текст заузима свега две стране, плус библиографија Филиповићевих књига и чланака, и то без приказа и енциклопедијских одредница. Овај рад доноси основну професионалну биографију Миленка Филиповића; истиче његове радове „који су највећи и поједини од њих свакако најбољи“, њих тридесет и четири, за које Трифуноски сматра: „да је само њих написао, било би довољно да у нашој науци заузме истакнуто место“. Затим Јован Трифуноски набраја географске а онда спомиње и истраживачке области у којима је Миленко Филиповић обављао своја посматрања и пише оно што ће се појавити и у многим потоњим текстовима о Филиповићу, као такорећи опште место: да није могуће наћи питање или проблем у етнологији или антропогеографији а да га се Миленко Филиповић није дотакао у неком од својих бројних радова. Спомиње, затим, Трифуноски и велики утицај који је Миленко Филиповић остварио на своје студенте у Скопљу, велики труд који је улагао у рад многих установа, друштава, организовање и функционисање пројеката. „Сав свој живот“, сматра Јован Трифуноски, „проф. М. Филиповић посветио је једном идеалу – непрекидном раду у науци, јер је био уверен да ће тако најбоље послужити интересима свога народа, развојку његове културе и угледу своје отаџбине“. Предан и посвећен раду у националној науци, дефиниција је Миленка Филиповића која је овде истакнута као основна његова одлика, још за његовог живота и то већ у времену социјалистичке Југославије.

Наредне изречене оцене о Миленку Филиповићу налазе се у тексту написаном већ следеће године у односу на текст Трифуноског, поводом Филиповићевог шездесетог рођендана и одласка у пензију, који су потписала четири аутора (Глушчевић и др, 1962). Након тога се, кроз седам година, појавило мноштво текстова посвећених Миленку Филиповићу, поводом његовог упокојења. Сви ови радови имају карактер прегледа, релативно кратких и углавном уопштених. У њима се ипак може прочитати доста тога што нам говори о Миленку Филиповићу као човеку и као научнику, у очима његових колега, људи који су га познавали и поштовали.

Трећи од три рада о Миленку Филиповићу који су објављени за његовог живота, дакле, јесте написан од четири аутора, његових студената, са намером да се тако јавно обележи Филиповићев шездесети рођендан и одлазак у пензију (Глушчевић и др, 1962). Они свој чланак започињу једном звучном и загонетном изјавом: „Само изузетно снажне личности, у чијем се стварању огледају битне тенденције средине, могу својим делом постати појаве које говоре о хтењима једног друштва и времена“ (Глушчевић и др, 1962, 13). Нешто што се чини сличним овоме се касније, када је Миленко Филиповић отишао из овог света, појавило у текстовима које је поводом тог тужног догађаја написао Петар Влаховић: да је Филиповићево научно дело „свеобухватно и одраз је развоја наше етнологије за протекле четири и по деценије“ (Влаховић, 1970, 191 и Влаховић, 1987, 207); или, да су Филиповићеви радови „постали синоним југословенске етнологије за одређену етапу њеног развоја“ (Влаховић, 1969, 78). Ови ставови Петра Влаховића су, ипак, ограничени на етнологију, пошто се види да се ослањају на чињеницу да је Миленко Филиповић могао сам да понесе велики део укупног бављења етнологијом током периода своје научне активности. Међутим, како је свима тада морало бити јасно у којој мери је Миленко Филиповић кроз своју научну делатност гледао да учествује у животу народа и нације, видимо да се наведене оцене четворице аутора и Петра Влаховића не разликују по свом смислу.

Како су видели „тенденције средине“ и „хтења друштва и времена“ они који су тада, на заласку Филиповићеве каријере, сагледавали његов рад? Наведимо овде речи Вере Ерлих о Миленку Фи-

липовићу: „У старој је Аустрији био властима сумњив са својим југославенским, а у Краљевини Југославији са својим напредним ставом. У свој рад је увијек морао улагати толико труда као пливач у ријечи који плива против струје“ (Ерлих, 1969, 95). Још детаљније описују Филиповићеву неповољну позицију у односу на власти америчке колеге Џоел Халперн и Јуџин Хамел, речима које смо већ навели горе:

„Његов живот и његови односи са светом су увек имали карактер такмичења. Сматран је сумњивим под аустријском окупацијом Југославије у Првом светском рату и као непоуздан током неколиких режима у међуратном периоду. Поново је био сумњив током окупације од сила Осовине, а у послератном периоду је наставио да заступа своја становишта енергично“ (Халперн&Хамел, 1970, 559).

Ово све нису речи којима се описује рад који одјекује „хтењима једног друштва и времена“, осим ако се има на уму то да су током читавог Филиповићевог живота српски интереси били макар скрајнути – као у јужнословенској Краљевини – ако не и угрожени – као у Аустро-Уграској и касније под нацистичком окупацијом и, потом, под Титовом влашћу. Када се Миленко Филиповић сагледа као заступник српских интереса, онда се може рећи за њега и да је био носилац „тенденција средине“ и „хтења једног друштва и времена“, док је истовремено био у свакој од историјских ситуација на српској територији противник власти. И тако, опет долазимо до родољубиве ангажованости етнологије Миленка Филиповића, коју су четворица аутора формулисала као огледало за тенденције средине и хтења једног друштва и времена, а Петар Влаховић као врхунску улогу Филиповићеву у науци свог времена, само није било угодно да то отворено кажу у времену у коме су писали.

Четири аутора поделили су своје излагање о дотадашњим резултатима огромног Филиповићевог прегнућа сходно научним областима у којима је он деловао, а не према темама којима се бавио, како су то касније, у својим радовима о Миленку Филиповићу, учинили Петар Влаховић, а затим и Неџад Хаџидедић, иначе један

од аутора чланка о коме сад говоримо (Влаховић, 1969; Хаџидедић, 1990). У чланку поводом Филиповићевих јубилеја његови аутори су поделили Филиповићев рад на онај у области етнологије, којој се он без резерве посветио; затим антропогеографије, која представља рад на Цвијићевом глобалном националном пројекту од кога Филиповић никада није одустао; и осталих научних дисциплина, „граничних области између етнологије и антропогеографије и других наука (социологија, археологија, народна књижевност, историја и др.)“ (Глушчевић и др, 1962, 22). Аутори наглашавају да Миленко Филиповић као полихистор није изузетан, него да је напротив баш карактеристичан за време у коме је стасавао као научник. На тај су се начин односили према истраживањима „и други наши географи и етнологи“ до прве половине 20. века, пошто их је много бављење по терену или документима и литератури нагонило да бележе и оне занимљиве податке на које набасају и које, као искрени и предани научни духови, нису могли да игноришу, иако ови не би строго потпадали под надлежност њихове матичне науке (Глушчевић и др, 1962, 14). Ово запажање подржава тезу о недиференцираној *националној науци*, као заинтересованости за живот народа у прошлости и садашњости која даје интегралан приступ проучавању, те њеном практиковању од стране већине наших истакнутих научника до половине 20. века, па и Миленка Филиповића.

О етнолошком раду Миленка Филиповића, кажу аутори чланка насталог поводом његовог рођендана и пензионисања, да се одвијао у складу с начелом што већег доприноса познавању Југославије и њених народа. То није баш у потпуности тако, али је вероватно да је то једино било могуће рећи у том тренутку а да истовремено и личи на истину и буде политички прихватљиво. Када се кроз етничке наочаре погледа Филиповићев писани опус, види се да је он научно обрађивао територије настањене словенским становништвом које се декларисало као српско, док би групе с другим етничким називима потпале под његов истраживачки програм само уколико су у вези са Србима. То су приметили својевремено и колеге Џоел Халперн и Јуџин Хамел, у уводу за књигу Филиповићевих радова на енглеском језику, *Among the People*, где кажу да је Миленко Филиповић посветио живот проучавању Срба, Хрвата,

Муслимана, Албанаца, Цигана и других етничких група Балкана, али да је његов примарни интерес увек био на првом од ових народа, а укључивао и остале онда када су живели у истим областима у којима и Срби (Халперн и Хамел, 1982, xiii).

О ангажовању Миленка Филиповића у етнологији још су дати, у чланку који овде разматрамо, бројни чињенични подаци (Глушчевић и др, 1962, 14-17): да је био изузетно искусан и као истраживач и као предавач и као музејски радник и као иницијатор и организатор многих акција проучавања народне културе и народног живота; да је интензивно размењивао мисли са колегама, схватајући научни часопис превасходно као средство комуникације; да је користио и историјске изворе и методе; да је присуствовао многим састанцима, у земљи и у иностранству, и био активан у многим научним удружењима и организацијама; да је посебну пажњу поклањао иначе занемареној области „етничке односно етнолошке социологије“ (Глушчевић и др, 1962, 15); да се веома интересовао за примењену етнологију.

У вези са ангажовањем Миленка Филиповића у антропогеографији, аутори чланка су се осврнули на његове радове на тај начин што су их поделили на мање и веће, а затим изнели садржај једанаест његових радова о Босни и Херцеговини, којој земљи је током читавог свог радног века посвећивао континуирану пажњу. Кратко су споменули неке радове о некадашњој Старој или Јужној Србији, а дали су и детаљнији поглед на радове о Србији, као и на текст под насловом „Цвијићева антропогеографска школа“. У завршним пасусима овог одељка о антропогеографији Миленка Филиповића закључује се да је неколиким својим радовима „Филиповић подигао Цвијићеву школу на виши степен“. У том смислу аутори истичу његов метод испитивања промена вишекратним посвећивањем пажње истој културној појави или истој географској области - као што је, на пример, Модрича, родно место његове мајке, о којој је дао и предратна и послератна своја запажања, у монографији *Модрича некад и сад* (Филиповић, 1959а). Такође се истиче Филиповићева заслуга за то што је покретањем часописа „Географски преглед“ „Сарајево (...) постало четврти географски центар у Југославији“ (Глушчевић и др, 1962, 17-22), чиме је Ми-

ленко Филиповић допринео културном унапређењу средине у којој живи - као што је то радио од почетка своје каријере, у Скопљу, где је основао научно друштво и покренуо часопис, а и касније, када је иницирао оснивање неколиких музеја, на пример.

Трећи део рада насталог пригодом Филиповићевог шездесетог рођендана и пензионисања дотиче његово бављење у научним областима које нису ни етнологија нити антропогеографија. Овде аутори понављају да је приоритет Миленка Филиповића боље познавање краја и људи, чиме, поново, доказују његово припадање традицији *националне науке*. Такође, овај задатак је требало нагласити јер је био веома важан, пре свега, у документарном смислу, након што се током и након рата нагло променила етничка слика појединих крајева Југославије.

В) *Посмртни текстови о Миленку Филиповићу који дају општу слику о њему и његовој науци*

Ову групу текстова одликује тежња аутора да дају оцене општег карактера, којима би кратко и упечатљиво приказали Миленка Филиповића. Најчешће се пише о његовим најупадљивијим карактеристикама: о његовој радиности и литерарној продуктивности. То је било скоро па опште место, које је споменуто и раније, у раду поводом Филиповићевог рођендана и пензионисања, али и много касније, када је о њему писано већ са извесне историјске дистанце.

Као значајне црте Филиповићевог научничког портрета, на пример, Ђурђица Петровић истиче свестраност и плодност његовог рада, у својој краткој студији посвећеној његовој, како каже, „етносоциолошкој“ или „социоетнолошкој“ делатности, а затим образлаже зашто му је придала епитет најеминентнијег научника: „Он је то по броју објављених радова, територијама на којима је истраживао, по темама и уоченим проблемима које је испитивао, својственим начином рада, приступима објашњавању прикупљене грађе, научним резултатима које је остварио“ (Петровић, 1991(а), VII). Упада у очи редослед набрајања који креће од квантитативних успеха Филиповићевих – број објављених радова, истраживаних територија и обрађених тема; преко неодређеног квалитета „својствености“ којим се одликује Филиповићев „начин рада и приступ објашњавању“; да

би на потпуно неупадљив начин – на крају и без икаквих епитета и даље разраде – били уопштено споменути и научни резултати.

Слично се о квалитету Филиповићевог дела изражава велики број оних који су пожелели да дају оцену његовог научног рада и учинка. Пре свега друго, аутори истичу Филиповићеву марљивост – чак као најзначајнију његову одлику. Тако, на пример, Милован Гаваци истиче како „акција и радиност су биле несумњиво најзначајније позитивне црте личности проф. Филиповића“, као и да „нема међу етнолозима Јужних Славена њему равна што се тиче продуктивности“ (Гаваци, 1969-1970, 7). Загорка Марковић пише: „Радио је предано, уносећи се свом неуморном енергијом и иницијативом. Због таквог рада професор Филиповић се убраја у онај мали број значајних југословенских стваралаца“ (Марковић, 1968/69, 499). Сличну оцену дао је и Петар Влаховић: „Филиповић је самопрегорним трудом веома много задужио југословенску науку о народу“ (Влаховић, 1969, 79). А у следећем низу тврдњи видимо како пишчева добра воља према научној вредности Миленка Филиповића постепено долази у ћорсокак, не успевајући да, мимо вредноће, експликује његов значај. Прво аутор износи одушевљену тврдњу: „Он ради пасионирано, као што су то чинили и чине сви истакнути истраживачи које покреће жив научни интерес“. У следећој реченици, не добијамо разраду тог запажања, реч о природи Филиповићеве пасионираности, него понављање другим речима: „М. Филиповић се одликује неуморном енергијом и великом иницијативом“. Да би, коначно, у трећој узастопној реченици уследила ауторова предаја у покушају да истакне нешто конкретно поводом Филиповићеве пасионираности, кад каже просто: „Он је много радио“ (Глушчевић и др, 1962, 14).

Филиповићева вредноћа и преданост раду су, очигледно, далеко одскакале, у очима колега, од свих других његових квалитета, као и од оног радног тонуса који се очекује од просечног научника. Његова марљивост је остављала дубок и неизбрисив утисак на све доке његовог рада и то је потпуно јасно из свих текстова посвећених Филиповићевом личном и професионалном профилу. „Умро је управо у току једног дана, који је као и остали, био испуњен радом“ (Бељкашић-Хаџидедић, 1970, 421), а Милован Гаваци прецизира да

„смрт га и није затекла у болесничком лежају већ запослена, послјије посете Етнографском музеју у Београду“ (Гаваци, 1969-1970, 7); док Петар Влаховић тврди да је Миленко Филиповић науци „посветио, као једином идеалу, цео свој живот“ (Влаховић, 1987, 207), као и да је „сагорео (...) радећи на науци до последњег даха“ (Влаховић, 1970, 190). Нећемо, ипак, судити строго овим писцима због тога што упорно заобилазе главну ствар. У време када је већина текстова о Миленку Филиповићу писана – а то је време његовог упокојења, 1969. године – није било могуће истицати доминантну црту у његовом научном раду: његову родољубиву оријентацију која је обојила читав његов живот. Зато су се писци фокусирали на све друге његове особине и квалитете. Понављана наглашавања Филиповићеве вредноће и продуктивности последица су истовремено присутне жеље али и немогућности писаца да га похвале и одају му признање какво је заслужио као достојан настављач традиције својих знаменитих претходника, српских научника који су се изнад свега интересовали за народ и мислили на његову добробит.

*

Када се саберу мишљења колега о Миленку Филиповићу, истицање врлина његове личности је много конкретније него када треба оценити његово научно постигнуће. Тако је, на пример, Филиповић портретисан као човек „широког интересовања, јаког интелекта и велике ерудиције“ (Влаховић, 1969, 72), или „изузетно снажне личности“ (Глушчевић и др, 1962, 13), али и као „угодна, толерантна нарав“ (Бабић, 1970, 8). Такође, одликују га „организаторске способности и залагања“ (Глушчевић и др, 1962, 21). У сукобима је био „упоран и тврд, ма и уз цијену мање популарности“ (Гаваци, 1969-1970, 9). Затим, „за њега нису постојали одмор, доколица или било шта осим интересовања за његову струку“ (Марковић, 1968/69, 499). Његово ангажовање у науци се одликовало „самопрегорним трудом“ (Влаховић, 1969, 72). Чак је на једном месту било речи о његовом „здравом и отпорном организму“ (Гаваци, 1969-1970, 7). А иностране колеге га памте по његовој љубазности,

учености, енергији, храбрости и одлучности (Халперн&Хамел, 1970, 559). Постоје и ретки другачији утисци: „Био је, иначе, циник, несимпатичан“, казала је Зорислава Чулић (Горуновић, 2007, напомена на стр. 22).

Пажњу писаца је била привукла ширина Филиповићевих интересовања. Ретко је који аутор пропустио да истакне све научне и стручне делатности којима се Миленко Филиповић бавио: од мењања радних места, која су обухватила и просветни и академски и музејски и институтски рад; преко самоиницијативних акција, које су резултирале теренским записима, новим музејским збиркама, новим удружењима, часописима, тематским скуповима; до писања стручних и научних радова, које је продуковало око 380 наслова, уз константна теренска и историјска истраживања, праћење литературе, учествовање у научним скуповима и сарадњу са иностраним колегама. Такође, истиче се редовно и пространа територија коју је покривало Филиповићево истраживање, разноврсност етничких група, као и број страних језика којима се служио (течно је говорио немачки, енглески и француски, а добро је познавао албански, грчки, македонски, словеначки, бугарски, турски, латински „и мноштво других језика“ (Халперн и Хамел, 1970, 559)).

Могло би се рећи да је, у тој задивљености колега, постојала чак извесна мистификација личности Миленка Филиповића. Ако не раније а оно у тренутку непосредно након његове смрти, узбуркане емоције донеле су необичне оцене његове личности и његовог рада. „Радио је предано, могло би се рећи грозничаво, са жељом да што више уради“, сматра Љиљана Бељкашић-Хаџидедић (Бељкашић-Хаџидедић, 1970, 422); док је Анто Бабић, напротив, имао „утисак да он ради лако, тихо, неусиљено, без напора, као човјек коме је од природе наука дата као атмосфера да у њој живи и дише“ (Бабић, 1970, 6). Најконкретније је о неухватљивој изузетности Миленка Филиповића проговорио Петар Влаховић: „Кроз дугогодишњу праксу и искуство био је изградио специфичан и плодотворан систем рада, који му је омогућавао релативно брзо сређивање података и писање научних расправа, а који је, нажалост, остао његова тајна“ (Влаховић, 1987, 205). Задивљеност самим Филиповићем спрегла се и са одређеном мером мистификовања етнологије,

захваљујући, у ствари, наслеђу антропогеографије које је преузела. Тако, аутори текста насталог пригодом Филиповићевог шездесетог рођендана, у одељку у ком говоре о његовом строго етнолошком раду, ван антропогеографије и других дисциплина, примећују да се он одликује „оригиналним цртама и смелим комплексним захватима у најтежа подручја једне сложене научне дисциплине, која захтева примену многих знања и искустава и упућеност у друге науке“ (Глушчевић и др, 1962, 17).

Због свега тога је управо од Миленка Филиповића очекивано много, да пружи своје неприкосновено мишљење о важним стварима: „Иако је написао и урадио веома много, иако његови радови представљају уобличене и дефинитивне целине, проф. М. Филиповић још није дао, а од њега се то очекује, синтезу својих погледа на неке главне проблеме југословенске етнологије“ (Глушчевић и др, 1962, 17). Одговор на ова очекивања колега било је, по свој прилици, капитално дело чије се израде Филиповић подухватио пред крај живота: *Етнологија Срба или Етнологија српског народа*.¹⁶ Писао је ту о свом народу, као национални научник, али вероватно и као живи сведок многога кроз шта је тај народ прошао у 20. веку. Поред те књиге писао је и *Теорију етноса*, капитално дело о својој науци, о њеном насловном појму, науци која је артикулисала његова младалачка осећања поникла у бурној судбини његових босанских Срба и професионално определила и уобличила читав његов живот.

Аутори текстова о Миленку Филиповићу су у његовом делу могли да препознају, као доминанту, оно о чему није било згодно да пишу, а то је посебна склоност српском народу, те слеђење Цвијићевог друштвено и национално одговорног програма у научном раду. Такође, оно о чему није написана нити једна реч, код колега о Филиповићу нити код самог Филиповића, јесте о улози вере у јужнословенским односима. Свакоме ко је био у додиру са српским селом, као што је то био Миленко Филиповић, морао је бити познат значај православља за српски народ; и, свакоме ко је био упознат са српском историјом, као што је то, опет, био Миленко

¹⁶ О овој књизи, али и другим које је планирао да напише, сазнајемо посредно, по спомињању у радовима: Николић, 1973, 181; Бељкашић-Хаџидедић, 1970, 423; Ерлих, 1969, 95.

Филиповић, морао је бити познат значај православне српске цркве за нацију; као што му је морала бити позната и принудна атеизација људи која је наступила са доласком комунизма. Постојало је још много великих и значајних појава о којима је ћутано. На пример, интеграција нацистичке хрватске државе у Југославију, путем њеног тихог прелажења на победничку страну на крају рата, представљала је истакнути показатељ постојања тешког међуетничког наслеђа у земљи, потихих дивергентних етничких струјања на јужнословенском простору. Споменули смо већ откидање од српског националног тела делова намењених формирању нових нација. Значајно је за етнолога морало бити уништавање села и форсирано стварање великог броја индустријских радника. Све су то били огромни и акутни проблеми који су Миленку Филиповићу, а и другим етнологима и антропогеографима, морали бити врло добро познати, занимљиви са научног становишта и значајни за њих као својеврсне националне раднике. Свакако да није било једноставно бавити се науком о народу, а заобилазити овакве изузетно важне чињенице и крупне проблеме у животу народа. Није било једноставно ни Филиповићевим колегама да напишу приказе и оцене његовог научног дела, пуног прећуткивања и уздржавања, окретања главе на другу страну, у правцу мање важних појава и проблема. Отуда, вероватно, потиче уопштеност кад се дају оцене рада Миленка Филиповића. Исказано очекивање да ће време показати његов значај тако добија значење не само у очекивању успостављања историјске дистанце према Филиповићевом научном делу, него и као очекивање да се друштвене и политичке прилике промене у правцу који ће омогућити да се говори о важним стварима о којима у датом периоду није било могуће говорити без бојазни од негативних последица по писца.

*

Из мноштва текстова насталих пригодном одласка Миленка Филиповића из овог света издваја се донекле, својом аналитичношћу и информативношћу, кратак осврт Милована Гавација, објављен у Раду војвођанских музеја (Гаваци, 1969-1970, 7-9).

Аутор оцењује Филиповићеве радове и констатује да „од првога (студентског) рада до посљедњегга [...] М. Филиповић је свагда настојао да буде стваран, без много теоријских расправљања“. Ретки су, по Гавацију, Филиповићеве радови у којима није представљено „нешто ново, непознато или мало познато из народнога живота и културе“. Истичући те нове појаве као допуну већ познатих информација, покушавао је Миленко Филиповић да прошири научно сазнање о стварима занимљивим за етнолога или историчара културе. А тих појава је било из свих области културе, односно народног живота, „изузевши можда народну ликовну умјетност, музику и плесове“. Заиста, Милован Гаваци није могао да наброји све што је привлачило пажњу Миленка Филиповића, јер „распон и предмети његових интереса тешко се могу кратко и сажето казати“. Али је зато то омеђио на негативан начин, истицањем оних малобројних аспеката народног живота којима се Миленко Филиповић никако није позабавио током свог бављења етнологијом, по Гавацијецом мишљењу. Међутим, Миленко Филиповић се дотакао музике (Филиповић, 1950; те пропратним текстом уз албуме са снимцима југословенске народне музике, из 1953 и 1961, америчког етномузиколога Лоре Болтон, под насловом *Folk Music in Yugoslavia*, за колекцију *Ethnic Folkways Library*, издавача *Folkway Records & Service Corp.* из Њујорка; такође има одељака посвећених музичким инструментима у неколико предених монографија). Није заобишао ни ликовни израз, спомињући шаре на различитим артефактима, иако се није посвећивао њиховој анализи и тумачењу. Остају, тако, само плесови изван Филиповићевог видокруга.

У овом се тексту Милована Гавација може прочитати по први пут изнета оцена теоријских момената у Филиповићевом раду. „У једну руку проф. Филиповић је био изразито оријентиран историјски“, пише Гаваци, па с тим повезује и Филиповићеву склоност да недостатак историјских извора надокнађује реконструкцијама изведеним из истраживања језика. „Али је у другу руку показивао врло жив интерес за сувремена збивања (...) и стално заговарао њихово испитивање, проучавање узрока и посљедица, процеса и значаја промјена“, примећује Милован Гаваци. „С тим у вези заговара

и укључивање студија градскога живота и традиција у оквиру етнолошких проучавања“, наставља он. Гаваци је овим контрастирањем двојакости у односу према компоненти времена у Филиповићевом приступу проучавању културе показао колико је овај имао у себи и од старинског погледа на етнологију као на проучавање етничке прошлости и од модернијег приступа обележеног проучавањем савремености, промена и града. Милован Гаваци види у Филиповићевом приступу и нешто од функционализма, али закључује да „из горњих обиљежја и смјерова његова научног рада излази већма као еклектик“ који је „избегаво сваки шематизам и догматизам“. Ово је битно запажање, о Филиповићевом теоријском еклектизму, будући он до краја живота остао начелно веран антропогеографском оквиру узрочних, генетских сагледавања, који је унапређивао помоћу укључивања различитих приступа потеклих из других дисциплина, те теоријских поставки потеклих из иностранства, с којима се сусретао док је пратио страну литературу и сарађивао са колегама из иностранства. Можда еклектик није права реч, када се говори о теоријском ослоњу науке Миленка Филиповића, већ радије антропогеограф који је надограђивао Цвијићево наслеђе. Јер, еклектик некако нема упориште - што није карактеристика Филиповићевог научног опуса. Баш напротив. Миленко Филиповић је имао развијен и научни и друштвени концепт, који је недвосмислено налазио снажан ослонац у антропогеографији Јована Цвијића и то као, како је Миљковић написао о *националној науци*, „изданку специфично наше националне културе који се не да уклопити у готове науке које су изграђене на другом тлу“ (Миљковић, 1975, 25).

*

Двадесет година након упокојења Миленка Филиповића, подухватио се Неџад Хаџидедић поново покушаја да оцени његову научну појаву, овога пута са историјске дистанце (Хаџидедић, 1990). Пре свега другог, Хаџидедић се позабавио могућностима класификовања огромног броја наслова које је Филиповић објавио, подсетивши на неколико класификација које су се већ биле

појавиле, у комеморативним текстовима двадесет година раније. Истакао је Хаџидедић своју двадесетчетворочлану и Влаховићеву седамнаесточлану тематску поделу Филиповићевих радова, а заобишао је ону Анта Бабића, можда због одсуства јединственог критерија. У сваком случају се у свакој групи појављује велики број разноврсних наслова, чији сумарни преглед није могуће дати, поготово не на ограниченом простору, због чега је Хаџидедић за ту прилику ипак одустао од класификаторског приступа у конципирању свог текста о Миленку Филиповићу. Одлучио се за то да истакне „најкарактеристичније моменте из његове научне биографије и најзначајније теме и радове из тог, као што је речено, досада по свом обиму и разноврсности недостижног опуса“ (Хаџидедић, 1990, 169).

Даље се Хаџидедићев рад бави демистификацијом личности и дела Миленка Филиповића, образлажући разумно и систематично оно што му се чини да би могли бити кључни momenti у његовој природи и деловању: „С обзиром на његову научну дјелатност, њен обим, квалитет, значај и др., поставља се питање, на првом мјесту, како је он радио, а затим и како је и толико урадио, које су његове теоријске, методолошке, образовне и друге претпоставке“. Тако је Хаџидедић одлучио да крене логичним трагом за објашњењем онога што се свима чинило као ванредан стручни и научни учинак Филиповићев, уместо насумичног погађања личних особина које би могле бити заслужне за задивљујућу научну појаву Миленка Филиповића. Набројао је Хаџидедић Филиповићеве знамените професоре, затим области из којих је добио образовање, језике којима се служио и који су му омогућавали да прати „свјетска достигнућа у етнолошкој науци“. Кад се то све удружи са великим интелектуалним и другим личним квалитетима „онда ћемо можда моћи објаснити како је могао тако много урадити, бар за наше појмове и околности“ (Хаџидедић, 1990, 170). Овде је, дакле, Хаџидедић показао жељу да објасни разлоге за похвале које је Миленко Филиповић заслужио, смештањем његове појаве и његовог значаја у локалну научну средину, као што је потражио узрок његовом ванредном учинку у његовој личној историји, уместо да стоји зачуђен и задивљен, без објашњења.

Такво становиште он и потврђује у наредном пасусу, где каже да Миленко Филиповић заиста није припадао нити једној од тада постојећих школа мишљења, као што се уосталом сви и слажу да је случај, већ да је развио „оригинална схватања прилагођена нашим приликама: посматрајући појаве у широком контексту времена и историјског трајања и развитака“. То је посебно, каже, било занимљиво колегама у иностранству. Филиповићев је истраживачки метод такође био специфичан, „јер је, познајући и свјетска методолошка достигнућа, створио властити метод истраживања сложених етнолошких појава и проблема у нас, свјестан тога да су за етнолошки рад увијек полазна тачка саме чињенице, документоване па онда критички просуђене“. Пошто је на крају набројао „најзначајније појаве и проблеме“ којима се Миленко Филиповић бавио и помоћу којих је дао највећи допринос југословенској етнологији, Хаџидедић је закључио свој рад парафразирањем звучне тврдње Петра Влаховића: да су радови Миленка Филиповића „кључ за рјешавање сложених етнолошких проблема у нас и на Балкану“ (Влаховић, 1969, 71 и 1970, 190; Хаџидедић, 1990, 170).

Иако дужине од свега једне и по стране, овај је текст Неџада Хаџидедића, у ствари, први покушај изношења конкретних података - а у оквиру оцењивања читавог опуса Миленка Филиповића - у условима у којима још увек није било могуће отворено говорити о национално одговорном путу који је Филиповић следио и препоручивао кроз своју етнологију, следујући Цвијићевим давним упутствима. Свака Хаџидедићева тврдња је поткрепљена образложењем или примером, а читава појава научника Миленка Филиповића смештена је у шири оквир, који је именован као *наше прилике*, на првој разини, а *светска етнологија* односно *иностране колеге*, на другој. Заједно са нешто раније објављеним текстом Душана Бандића, који говори о Филиповићевом делу у ограниченом обиму али зато детаљно, овај рад је већ представљао покретање детаљнијег - и зато озбиљнијег - бављења наследијем које је етнологији оставио Миленко Филиповић, те залажење у анализе које би требало да га коначно реално поставе у историју науке.

Г) Аутори који су разматрали конкретне карактеристике или тематски ограничене партије Филиповићевог научног дела, неки од њих покушавајући да препознају његову теоријску оријентацију

Овде ћемо размотрити текстове посвећене научном делу Миленка Филиповића у којима се о њему дају конкретне оцене са научног становишта. Општа одлика ових радова јесте та да улазе у детаљнију анализу Филиповићевог опуса. Аутори се, евентуално, осврћу на епоху, али само у оној мери у којој је то потребно да би се објаснило присуство или одсуство неке теоријско-методолошке карактеристике у Филиповићевом делу. Док су ранији аутори из ове групе уочавали одлике одређених тематских скупина Филиповићевих радова, дотле су каснији аутори углавном гледали да препознају код њега присуство елемената неке од иностраних теорија. У српској етнологији-антропологији, како смо већ навели, прихваћен је термин *антропологизација* да се њиме означи период у коме су се наши етнологзи окренули од аутохтоне антропогеографске теорије, од национално одговорног става као припадајућег професији етнолога-антрополога и заступања интереса народа путем научног рада, а у правцу усвајања теорија пониклих у иностранству, највише на Западу, и решавања искључиво теоријских, научних проблема а не и народних, државних, националних, па и људских, антрополошких проблема (Радојичић, 2015, 209). У складу с тим су и оцењивали своје претходнике, међу њима и Миленка Филиповића.

Прво ћемо се осврнути на текстове настале поводом Филиповићевог упокојења, да бисмо истакли неколико оних у којима је приказан његов рад у одређеној ужој области етнологије, какав је и рад Душана Бандића о Филиповићевом бављењу народном религијом, који смо већ споменули. Такав је, на пример, текст Загорке Марковић о Филиповићевом деловању у области музеологије (Марковић, 1968/69), као и онај Сребрице Кнежевић о његовим написима у којима је пажњу посветио народним веровањима и понашањима у вези са медицином (Кнежевић, 1970), а донекле и текст Светозара Душанића, објављен у *Православљу*, у коме аутор ставља нагласак на Филиповићево бављење темама које су занимљиве са становишта православне духовности (Душанић, 1970).

Ти радови више имају карактер прегледа него анализа – што је и разумљиво, с обзиром на њихову превасходно свечану намену, а не научну. Ипак, самим тим што су аутори изабрали да прикажу интересовање Миленка Филиповића за поједине области традицијске културе, ови њихови прикази су неминовно детаљнији и информативнији од оних интонираних уопштено.

*

Из рада Загорке Марковић о музеолошкој делатности Миленка Филиповића сазнајемо много тога што у кратким општим приказима једноставно није могло да нађе своје место, а портретише га из угла иноваторства. Оно и јесте карактеристика његовог бављења музеолошким проблемима, будући да је Филиповић вишеструко унапредио рад музејских установа које имају везе са етнологијом – Етнографског музеја, Војвођанског музеја, Музеја примењене уметности и неких завичајних. Међу значајне податке, које износи Загорка Марковић, спада онај о Филиповићевој бризи за начине очувања података, нарочито залагање за формирање етнопаркова или музеја под отвореним небом; затим његово залагање за формирање Музеја примењене уметности; потом за научни карактер музејске установе, где се пре свега мисли на начин прикупљања, обраде и излагања предмета. Функција етнологског музеја би морала да буде у складу са смислом етнологије, а то значи да треба да представља карактеристике етничког живота, с његовим одликама, уместо што најчешће представља збирку реткости; као што треба, такође, да својим комплексним и логичним изложбеним поставкама доприноси јачању народне самосвести и родољубља.

У контексту музеологије је Миленко Филиповић изнео и своју тезу о социјалној раслојености села која је била нешто сасвим ново у југословенској етнологији, као и идеју да етнологија треба да проучава све средине настањене припадницима етноса – градске као и сеоске, те да, у том смислу, и музеји треба да представљају све те сегменте друштва понаособ, а не да их превиђају и уопштавају приказ друштва неким идеалним представама које не одсликавају

стварност. Овде је на мало простора набројано много добрих и значајних новотарија које је Миленко Филиповић предлагао и које су временом и више или мање остварене, а које су имале веома велики значај за етнолошку музеологију у нашој земљи.

*

О Филиповићевом бављењу проблемима народне здравствене културе говори чланак Сребрице Кнежевић, настао такође поводом његовог упокојења. У том тексту сазнајемо и мноштво детаља о самој личности Миленка Филиповића, о његовим људским особинама и радним навикама. Тако, ту можемо прочитати да је Филиповић располагао „изузетном енергијом, одличним здрављем и изванредним смислом за прилагођавање“ (Кнежевић, 1970, 146); да је „био сасвим особена, истраживачки радознала и немирна природа, стално у покрету, увек са спремним папирићима за записе, у контакту са бројним информаторима“ (Кнежевић, 1970, 147); као и то да је „сарадња са Филиповићем захтевала велики напор, сталну концентрисаност и да се скроман, строг али правичан Филиповић увек одушевљавао радом за који је умео да заинтересује па и на рад да нагони“ (Кнежевић, 1970, 151). Такође сазнајемо од Сребрице Кнежевић и то да Миленко Филиповић није имао поверења у податке из литературе, па је увек гледао да их лично провери или прибави (Кнежевић, 1970, 150). Ова последња наведена одлика Миленка Филиповића, да не верује у податке које је неко други забележио, доста тога говори. Пре свега другог, видимо Миленка Филиповића као изузетно опрезног, чак ригорозног, у погледу фактографије – сетимо се само његовог искуства са Илијом Јелићем и његовим односом према подацима. Такође, видљива је у томе и Филиповићева склоност ка објективности и егзактности, с једне стране, док је с друге сматрао важним укупан утисак који је изазивао сусрет са посматраном појавом, а што се примећује у његовим изузетним описима. Све ово је он могао очекивати ваљано донето само од себе, од свог критичког посматрања и опрезног прилаза, уроњених у богато искуство и широку спрему.

Даље Сребрица Кнежевић пише о двадесет и четири Филиповићева рада посвећена народној здравственој култури, које класификује у четири групе, истичући и делове његових антрополошко-географских монографија који се баве овом проблематиком. Описујући назначене групе радова, Кнежевић коментарише неке Филиповићеве методске поступке и закључке. Тако, на пример, она истиче да Филиповићев рад о деформисању лобање не представља само дескрипцију, као што је раније истицано другде, него садржи и специфична тумачења ове појаве као и тезу о њеној старини. Такође, ауторка указује на појаву прогнозе у Филиповићевом раду о контроли рађања, што је поступак који се ретко појављује у хуманистичким наукама. Затим, истиче стрпљење Миленка Филиповића које му је било неопходно да би могао да створи студију о деликатној теми – о брачном помоћнику, за коју је прикупао материјал двадесет и три године.

Способност истраживања осетљивих тема јесте особина коју је ангажовао Филиповић и приликом испитивања самоубиства, чије је узроке везао за одређене друштвено-економске односе, након темељног фолклористичког и статистичког прегледа појаве самоубиства у таковској области. На овом месту се треба опоменути позива који је Јован Цвијић био упутио студентима у вези са студијама народне психе: да оне „треба да пођу поглавито од аутопсије, од проматрања интимних појава сељачког живота, осећања и мишљења“ (Цвијић, 1921/1, 21). Радови Миленка Филиповића о интимним појавама, осетљивим темама, чије проучавање тражи стрпљење и тактичност, а које је истакла Сребрица Кнежевић, најбољи су показатељ велике пажње коју је посветио детаљима у позиву Јована Цвијића, објављеног 1907. године, свим оним студентима који ће се ангажовати у правцу упознавања и унапређивања живота народа кроз свој научни и стручни рад.

Спомиње Сребрица Кнежевић и један рад (Филиповић, 1960) у коме јој се чини карактеристичним и вредним истицања то што је у њему Миленко Филиповић обрадио и објавио туђ, одавно сакупљен материјал, који је тек захваљујући његовој пажњи постао доступан јавности. Ради се ту о др Ристи Јеремићу „кога су 1909. године нехигијенски поступци и штетни обичаји потакли да по-

крене широку акцију ради њиховог сузбијања“. Акција је имала одличан одзив, у смислу одговора на Јеремићев распис који су му пристигли из парохија и црквено-школских општина, али који су таворили све док их Миленко Филиповић није учинио доступним научној јавности, као „драгоцени материјал везан за добро познавање живота и обичаја једног дела босанског становништва“ (Кнежевић, 1970, 149).

Закључује Сребрица Кнежевић да је „Филиповић од наших етнолога најплоднији“ стваралац. „Од проблема до проблема у етномедицини, преко најразноврснијих области националне етнологије, Филиповић је захватао балканску и светску проблематику са подједнаком лакоћом. Знао је да одабере проблем, изложи га и докаже“ (Кнежевић 1970, 150), а његов највећи допринос је „у оригиналним и документованим тумачењима“, као и у живом контакту са студентима које је генерацијама надахњивао својим еланом, имајући „неуморан, неисцрпан истраживачки дух, природу правог етнолога“ (Кнежевић 1970, 151). Сребрица Кнежевић је, у овом свом тексту о Филиповићевим етнолошким радовима о медицинској проблематици, дала допринос познавању његове методологије и личности на основу личног познанства с њим, бар исто толико колико је дала преглед радова окупљених око теме народне здравствене културе, како је ставила у наслов.

*

У *In memoriam*, који је написао професор и богослов, свештеник Светозар Душанић, оснивач Музеја Српске православне цркве, истиче се аспект интересовања Миленка Филиповића који није другде коментарисан, а то је запажање да „духовни живот и уметничко стваралаштво нашег човека налазили су се у средишту његове пажње“ (Душанић 1970, 11). Духовни живот се, додуше, налазио често и радо у средишту пажње етнолога, али увек на један исти начин који није непристрасно приказивао стварно стање народног духа. Етнологи су се, наиме, бавили потрагом за остацима прехришћанских елемената у народној култури, са покушајима

реконструкције делова или целине прехришћанске религије Срба односно Јужних Словена. На хришћанство се ту није обраћала скоро никаква пажња, осим да би се у њему препознавала преузимања магијских предмета и поступака из старе вере. Миленко Филиповић одступа од тог начина писања о духовним темама. Он је реално и непристрасно посматрао народни живот, што га је неминовно упућивало највише на православље и Српску цркву, са њиховим немерљивим и изузетним значајем, како за етничко уобличавање, тако и за етничко трајање. Па, иако је у социјалистичкој Југославији било незгодно писати о православљу Срба, Миленко Филиповић је ипак налазио начин да се дотиче те изузетно важне теме.

Сасвим конкретно се Светозар Душанић изражава у вези са Филиповићевим односом према православљу, када пише следеће: „Кроз цео свој живот Миленко Филиповић био је одан Српској цркви и кад год је требало увек је то и показао. Стога је и разумљиво да његово научно интересовање није остало само у сфери етнологије, већ је често прелазило и у домен проучавања прошлости Српске цркве“. Овакав став је Душанић морао заснивати на личном искуству са Филиповићевим односом према цркви, који се и тада, као и сада, могао видљиво изражавати на сасвим мали број начина: кроз присуство на богослужењима, кроз примање свештеника у кућу пред Славу и пред Васкрс, као и учествовањем у парохијском животу и материјални допринос парохијским црквама, манастирима и свештеним лицима, што је имало нарочити значај у време комунизма који је цркви максимално отежао живот у овом свету.

Светозар Душанић је почео набрајање тема о духовном животу народа које је Миленко Филиповић обрадио истицањем оних у којима су сакупљени стари записи и натписи, који се највише налазе по црквама и гробљима. Затим је истакао Филиповићева проучавања „веровања, обичаја и култних манифестација славенског паганизма и религиозних остатака нехришћанског порекла“, што је, како рекосмо, било најпопуларније као занимање етнолога за област духовности. Душанић потом набраја појаве које је Миленко Филиповић проучавао а које припадају ономе што је касније Душан Бандић назвао народним православљем: култови светог Саве и светог Стефана Дечанског су, заједно са породичном Славом и

божићним обичајима, привукли Филиповићеву пажњу; ту су, затим, и „народни празници, личне, породичне и еснафске славе“; писао је Филиповић и о иконама сликаним на стаклу, као „и о хајдучким иконама, код нас мало истраженим“ (Душанић, 1970). Међу Филиповићевим радовима који се дотичу духовности налазе се и чисто православне теме: „Вредне прилоге дао је о прошлости Српске цркве у Босни“, о десетак манастира и цркава - што сам, што у сарадњи са сарајевским професором Ђоком Мазалићем. А најзначајнијим радом из ове области Душанић сматра „Историју Зворничко-тузланске епархије“, који представља ретку и зато изузетно вредну појаву монографије о некој епархији.

Тако је Светозар Душанић подржао своју тврдњу да је занимање Миленка Филиповића за верске теме излазило изван оквира етнологије и улазило у строго црквену област, захваљујући његовој личној привржености цркви. „Човек из народа, који је остао у сталном контакту са својим народом, рођен у српској патријархалној породици, интелектуалац који је цео живот посветио проучавању српског етноса, другојачији став није могао ни да има“, завршава Душанић своје виђење Миленка Филиповића. У овом Душанићевом опажању видимо и исказано становиште о блискости народа са хришћанском вером и црквом. И, заиста, када увидимо значај православља и цркве за уобличавање и трајање српског идентитета, као и присуство многих спонтаних хришћанских покрета у народу, који су у једном историјском тренутку били прерасли у чувени Богомољачки покрет (Епископ Хризостом, 2010, 237-265; Суботић, 1996) - најмасовнији, најтрајнији и најбоље организован до тада - увиђамо да је српски народ био веома хришћански побожан, али да то није могло да се истражује нити о томе пише ни у предратно време утеривања Срба у југословенство које је морало надилазити верску подељеност Јужних Словена, нити, пак, у време богоборачке комунистичке власти.

Поред тога, сматрамо да Филиповићево дотицање теме српског православног хришћанства представља специфично оријентисано занимање етнолога за прошлост. Док су се етнологзи и антрополози, наиме, освртали на прошлост човека као природног бића, које је у свом развоју достигло чак и до западне цивилизације – на

матријархат, племе или анимизам као давне стадијуме у развоју замишљеног примитивног човека – дотле је Миленко Филиповић своје истраживање српске прошлости усмерио конкретно: на успостављање континуитета са средњовековним друштвом, што се најпре може урадити пратећи хришћанске споменике.

У тој би светлости – повезивања са средњовековном културом, неvezано сад за хришћанство - требало посматрати и његову иницијативу за научни скуп о феномену особеном за средњовековни Балкан под називом *катун*, истакнутом али и прилично отпорном проблему, „од чијег решења зависи решење низа других проблема“ (Филиповић, 1963а, 5), међу којима је један од крупнијих био проблем порекла црногорских племена, питање њихове етничке припадности. Захваљујући зборнику са скупа, под насловом *Симпозијум о средњовјековном катуну*, ушло се у шире, па и етнолошко, проучавање средњовековног руралног друштва и отворио пут ка посматрању његових трансформација у потоњим периодима. Да додамо овде, с катуном у вези, да је Миленко Филиповић аргументовао оригинално решење за загонетку коју представља средњовековни влашки катун. Појам средњовековног влашког катуна, који је тумачен и етнички и социолошки и привредно, у смислу некакве посебности влаха и катуна који се у средњовековним документима видно издвајају међу осталим друштвеним групама, Филиповић је протумачио на тај начин што је уочио да је особеност влашких служби властелинима везана за коње, па је закључио да су власи донде власи докле узгајају коње и користе их за транспортне и војне послове, а катун је њихова друштвена заједница: „Власи су у ствари коњари (у средњем веку коњуси) и они су власи дотле док раде с коњима и док су у зависности од својих коња“ (Филиповић, 1963а, 81).

*

О Миленку Филиповићу је на две стране писао Радомир Ракић, у оквиру текста „Заједничка и гранична проблематика етнологије и социологије: проучавање друштвеног живота“ (Ракић,

1970, 178-179). Овај рад је аутор и посветио Миленку Филиповићу, објавивши га убрзо иза Филиповићевог одласка из овог света. Ракић уводи тему, која нас овде занима, истицањем Миленка Филиповића међу онима који су се бавили етнологијом у његово време: „Из генерације која повезује вријеме Ердџановића и Ђорђевића са савременим, послјератним, посебним значајем се истиче пок. Миленко С. Филиповић“, мислећи притом на проучавања друштва у оквиру етнологије, традицијске социјалне културе, као што стоји у наслову. Радомир Ракић наглашава важност англосаксонске науке за Филиповићево интересовање за друштвени живот: „Његово дјело у овом погледу у многоме може да послужи као узор због темељног схватања сложености и важности друштвених појава и, још шире, посматрања других појава културе са социјалног аспекта“. Даље Радомир Ракић истиче Филиповићево залагање за „синхронно бављење савременим стањем исто колико и реконструкцијама – историјском димензијом“, а такође и проширивање интересовања на цело друштво, изван граница „сеоске социо-културне средине“.

Међутим, Радомир Ракић сматра да је појава оваквог Миленка Филиповића у југословенској етнологији прошла непримећено и, чак била сузбијена, из простог разлога што је била преурађена. „Старинска схватања етнологије и манир ограничавања на сеоски живот“ су доминирали науком тог периода у коме је деловао Миленко Филиповић, „а ни идеолошко-политичка клима још није била довољно широка да би се прешло преко непотенцирања историјско-материјалистичких метода“. Овде Ракић мисли на сукоб који је Миленко Филиповић имао са колегом и бившим пријатељем, комунистом Шпиром Кулишићем, после чега „пок. Филиповић као да се уздржавао од теоретског иступања“, док је, пак, баш у том периоду „на конкретноистраживачком пољу (...) дао најсолиднији прилог из материје друштвеног живота“. Ракић научну појаву Миленка Филиповића смешта у контекст средине и епохе, а посебно тиме објашњава одсуство икаквих теоријских написа код Филиповића. Јер, онда када је Миленко Филиповић био у годинама да се покаже као сасвим зрео научник, те стога свакако имао уобличен став у погледу теоријских питања у нашој етнологији, испоставило се да му није могуће да своја становишта пласира у

научној јавности и покрене конструктивно интересовање колега. Покренуо је само „отпор и догматско етикетирање иако пок. Филиповић, бранећи прихватљиве елементе функционалног приступа, није бранио и функционалистичку теорију, која је оцијењивана као антиисторијска и империјалистичка“.

Освртом на Филиповићеве радове о друштвеном аспекту живота народа, Ракић је дотакао неколико међусобно повезаних ствари. Прво, истакао је социјалну антропологију као узор који је Миленка Филиповића покренуо да у своја етнологска истраживања укључи анализу друштвених феномена. Друго, указао је на теоријско-методолошку вредност ових Филиповићевих радова, који су својим квалитетом одскакали од научне средине у којој су настали и која није била спремна да их прими. Треће, истакао је новост истраживања друштвене културе у нашој етнологији, на коју страну је постојано било усмерено интересовање Миленка Филиповића, нарочито после рата.

*

Душан Бандић, са својим текстом под насловом „Миленко Филиповић као истраживач народне религије Јужних Словена“ (Бандић, 1986), налази се међу оним писцима о Миленку Филиповићу који су се потрудили да детаљније проанализирају тематски омеђен део његовог опуса. Бандић је приметио да су „у малобројним прилозима, написаним поводом његових јубилеја или његове смрти, дате (...) углавном уопштене информације о ономе што је радио“ (Бандић, 1986, 339). Циљ Бандићевог осврта јесте да поправи ту ситуацију тако што ће осветлити један део Филиповићевих штампаних радова, онај у коме су окупљени текстови са темом народне религије. У овом свом тексту о карактеристикама Филиповићевог проучавања религије Душан Бандић је истакао битније одлике његовог научног рада уопште.

Поставио је Бандић Филиповићева истраживања народне религије у однос према владајућем истраживачком усмерењу у време кад је овај деловао. Нашао је да оријентација Миленка Филиповића није одударала од доминантних схватања о циљу истраживања, а

који је био историјска реконструкција порекла и развитка народне религије. Даље је истакао као специфичност Миленка Филиповића његов виšekратни успех са откривањем „религијских појава које су пре тога биле непознате или недовољно познате. То му је полазило за руком и на терену који је већ био научно истражен“ (Бандић, 1986, 343). Ово је у великој мери у вези са превасходном оријентисаношћу Миленка Филиповића према пажљивом „прикупљању одговарајуће искуствене грађе“, јер је „имао више афинитета за емпијска него за теоријска проучавања“ (Бандић, 1986, 342). У ову слику се уклапају и Филиповићеви описи појава о којима пише, који „имају неоспорну вредност: исцрпни су, прецизни и, у великој мери, објективни“, а такође „садрже и једну личну ноту, једну импресију самог религијског чина или читавог амбијента у коме се он одиграва“ (Бандић, 1986, 343).

Даље Душан Бандић говори о врсти података које је Миленко Филиповић користио. То нису само класични етнографски подаци, нити међу њима само искази информаната и њихова присећања. Филиповић је равноправно са овима употребљавао и писане, материјалне, лингвистичке и ликовне изворе информација (Бандић, 1986, 344), што је изродило интердисциплинарни приступ као најпримеренији не само природи коришћеног материјала него и природи решаваних питања, а то је порекло елемената или читавих сегмената народне религије (Бандић, 1986, 346). Душан Бандић наводи да се Миленко Филиповић стално залагао за стварање једног плански формираног фонда систематисане грађе, који би омогућио поузданију реконструкцију народне религије, те да су већином његови радови, у једном свом делу, „прави зборници прикупљених и по одређеном критеријуму разврстаних података“ (Бандић, 1986, 344).

О методу којим се Миленко Филиповић служио Бандић је рекао да га није лако описати. „Његов приступ је неуједначен“, сматра Бандић. „Понекад је то озбиљна анализа, понекад сасвим површно, здраворазумско тумачење“, а најчешће се ради о компарацији, којом су се служили скоро сви Филиповићеви претходници и савременици (Бандић, 1986, 344-345). Бандић налази да је то прилично непоуздан метод за реконструисање прошлости неке религијске појаве, који у најбољем случају може помоћи у постављању хипоте-

за. Миленко Филиповић „најчешће није успевао да успостави ону неопходну критичку дистанцу према изворима који су му стајали на располагању“, те је „недостатак извора надокнађивао инвентивним, али и слабо аргументованим конструкцијама“ (Бандић, 1986, 347), које је пласирао као закључке а не као претпоставке.

Ипак, и у таквој ситуацији у којој напада проблем неадекватним методом, Миленко Филиповић је успевао да оствари научни допринос тиме што је побољшавао сам метод. Увео је на сцену интердисциплинарни приступ, а затим је и ограничио претерану смелост компарација на реалне просторне и временске могућности додира и утицаја (Бандић, 1986, 346). Као озбиљну фалинку Миленка Филиповића као истраживача народне религије Душан Бандић истиче његову недовољну обавештеност о тој, религијској, грани етнологије, како теоријску тако и емпиријску (Бандић, 1986, 347). Бандић то не каже експлиците, али се нама намеће закључак да би недовољно продубљен приступ једној великој и значајној области етнолошког проучавања могао бити последица Филиповићевог многохваљеног широког интересовања за све области и безмало за све теме за које се може интересовати етнолог (што су истакли Глушчевић и др, 1962, 14; Гавази, 1969-1970, 9; Влаховић, 1969, 71-72; Кнежевић, 1970, 147; Бељкашић-Хаџидедић, 1970, 421; Фабијанић, 1990(а), 167; Петровић, 1991(а), VIII). То јест, извесна површност би се могла истаћи као инхерентна *националној науци*, због њене широке и обухватне поставке која тежи спознаји целине народног живота од стране једног научника, који не може у исто време да прати развој свих оделитих наука које улазе у састав његовог интегралног приступа. Миленко Филиповић је, како изгледа, био свестан овог проблема, па се оријентисао све више према једном - социолошком - углу гледања на народни живот.

*

Следећи писац који се занима за рад Миленка Филиповића у серији аналитичких текстова о њему јесте Ђурђица Петровић, са својим предговором за књигу изабраних чланака Филиповићевих,

Човек међу људима (Петровић, 1991(а)). Радови у овој књизи обрађују тему народне социјалне културе или, како је то Ђурђица Петровић именовала, тему етносоциологије (Петровић, 1991(а), X), што ће рећи да окупља радове у којима је Миленко Филиповић приказивао и анализирао поједине традицијске друштвене установе и односе који су структурисали живот српских сељака и које је он налазио на терену и испитивао. Око тога се и креће део текста Ђурђице Петровић, док у једном свом делу овај текст, опет, доноси податке општијег карактера, иако неупоредиво прецизније него што су то они који су се појављивали у комеморативним текстовима о Миленку Филиповићу, две деценије раније.

Ђурђица Петровић се, пре свега, позабавила проблемом класификовања Филиповићевих радова, око чега су се ангажовали раније и неколики други аутори текстова о њему. „Био је у исто време антропогеограф, етнолог, фолклорист, балканолог, културни историчар“, пише Ђурђица Петровић. „Понекад је говорио да ради оно што сматра да је од значаја за поједине научне дисциплине или науку уопште, а нека његови библиографи разврставају његове радове према свом нахођењу“ (Петровић, 1991(а), VII). Сасвим у духу српске *националне науке* која посматра народ у целини, не делећи му живот према потребама оделитих наука. Штавише, ово место наговештава могућност да је Миленко Филиповић био у потпуности свестан постојања традиције интегралне *националне науке*, са њеним латералним приступом, и о свом припадању тој оријентацији. Тако је Ђурђица Петровић разврстала Филиповићеве радове, „према свом нахођењу“, у шеснаест тематских група, истакавши да је он најмање залазио у етномузикологију. Као најзначајнију одлику Миленка Филиповића као научника Петровић истиче чињеницу „да је највише изучавао етнолошке теме које су до тада биле у науци мало познате или уопште непознате“ (Петровић, 1991(а), IX) и мало даље, у истом смислу, да је имао „способност да уочи вредност и значај заборављене и запостављене грађе“ (Петровић, 1991(а), XI), то јест, „да испита и скрене пажњу на атипичне појаве (...), на алтернативне облике који истичу варијације и одступања, а не потврђују основне идеалне обрасце“ (Петровић, 1991(а), X). Ове је особине, проницљивост и моћ запажања, годи-

ну дана пре рада Ђурђице Петровић, у оквиру скупа о Миленку Филиповићу, истакао и Влајко Палавестра у свом кратком тексту посвећеном Филиповићу као истраживачу усменог фолклора (Палавестра, 1990, 172).

Текст Ђурђице Петровић није аналитички оријентисан у оној мери у којој је то текст Душана Бандића. Мало је више написан као општи поглед на Миленка Филиповића, са анегдотским илустрацијама, него што анализира његов рад на проучавању друштвених односа и установа. Из начина на који пише о њему, јасно је да је Ђурђица Петровић лично познавала Миленка Филиповића, па је имала прилике и да из прве руке сазна о његовом начину рада. Она даје неколико примера за своје тврдње – што лично осведочених, што у Филиповићевим радовима споменутих – који показују његов однос према сарадницима и раду самом: како је уочавао занимљивости које је давао својим студентима да обраде у докторским дисертацијама; како је сакупљао податке на терену преко помоћника када није био у могућности да се сам ангажује; како је имао „развијену интуицију да осети важност случајно нађеног податка“; како је комуницирао са информантима или, уопште, о односу који је имао према подацима, употребљавајући, на пример, разноврсне податке уместо искључиво етнографских, окупљајући их тематски па потом сврставајући регионално, што истиче и Душан Бандић у свом тексту о Филиповићу (Бандић, 1986, 344), трудећи се да се лично осведочи о сваком а не да их преузима из туђих навођења, о чему смо, такође, већ прочитали у тексту Сребрице Кнежевић (Кнежевић, 1970, 150), као и да увек тачно означи место, време и начин прибављања података (Петровић, 1991(а), VIII-XIII). Посебно је истакла Ђурђица Петровић вештину Филиповићеву да добије податке и о најосетљивијим темама, као што је прекраћивање мука иначе умирућем човеку, за рад „Еутанасија код Јужних Словена“ (Петровић, 1991(а), XII) – што је црта профила Миленка Филиповића на који се осврнула и Сребрица Кнежевић у свом раду, где је навела као примере његова успешно изведена истраживања ради настанка радова „Брак између првих рођака (bint'amm) код српскохрватских муслимана“ (Филиповић, 1959), „Брачни помоћник код Срба и Хрвата“ (Филиповић, 1957(а)) и „Самоубиство у пре-

делу Такову“ (Филиповић, 1958(a)) – три такође веома незгодне теме за испитивање (Кнежевић, 1970, 148-149). О томе индиректно говори и Анто Бабић, у свом *In memoriam* Миленку Филиповићу, када друштвену корисност његовог опуса назива спомеником “који народ подиже заслужном истраживачу скровитих садржаја свога живота“ (Бабић 1970, 5).

У делу текста у ком се бави проблемом приступа подацима којим се служио Миленко Филиповић, Ђурђица Петровић каже да „његова теоријска оријентација није сасвим лако ухватљива“ (Петровић, 1991(a), XIV). Потом пише: „Његов теоријски став није ни у једном раду разрађен, кодификован, али је, упркос томе, присутна његова сензибилност за теорију, иако то није директно забележено“.¹⁷ Упркос заплетеном смислу ових речи, Ђурђица Петровић је ипак тако, покушавајући да конкретније проговори о Филиповићевој теоријској оријентацији, макар дотакла дубиозан момент у научничком лику Миленка Филиповића, који су сви остали писци о њему заобишли, ћутке или једноставном тврдњом да је он био незаинтересован за теорију, односно да је био емпиричар а не теоретичар (Глушчевић и др, 1962, 16; Хаџидедић, 1990, 170). Ова домишљања Ђурђице Петровић иду у прилог ономе што смо претпоставили овде раније: да је Миленко Филиповић, због репресивне идеолошке климе у Југославији, био у немогућности да развије аутентични теоријски оквир који би се свакако ослањао на *националну науку*, у њеном теоријски разрађеном облику који јој је дао Јован Цвијић у својој антропогеографији, уз уважавање елемената различитих „увозних“ теоријских и методолошких достигнућа тог времена.

Највише што је речено о ослонцу Миленка Филиповића у етнолошкој теорији јесте проблем који је имао са комунистичким оптужбама око тобожњег припадања функционалистичкој школи као буржоаском и реакционарном приступу научним истраживањима – што је такође Ђурђица Петровић истакла. Она се осврнула на напад на Миленка Филиповића као на представника функционализма, који је извео Шпиро Кулишић у тексту под насловом „Антиисторизам функционалне школе у етнологији“ (Кулишић,

17 Слично опажање у: Халперн&Хамел, 1982, xiv.

1955), као и на информацију о том сукобу коју је сам Филиповић у једном писму дао свом колеги и пријатељу, америчком антропологу Џоелу Халперну, а коју је овај изнео у свом предговору за Филиповићеву књигу *Among the People*, објављену у САД (Халперн и Хамел, 1982, XIV-XV).

Оно мало што је речено о Филиповићевој теоријској оријентацији непосредно након његове смрти, као општи поглед, јесте тачна али ипак недовољно одређена оцена коју је о томе дао Петар Влаховић а која гласи: „приступао је оригиналном методом тражећи одговарајућа научна решења“ (Влаховић, 1969, 79). Ђурђица Петровић је, зато, иступила са конкретним ставом: да је Миленко Филиповић „најближи англо-америчкој културној антропологији“ (Петровић, 1991(а), XV), без даљег образложења, али свакако полазећи од сазнања о његовој вишедеценијској блиској сарадњи са америчким колегама. Штавише, већ у следећем пасусу наводи мишљење Милована Гаваџија према коме је Миленко Филиповић „прихватао све што се уклапало у његов лични концепт и схватање проблема којима се бавио“ па је, према томе, „еклектик“; да би, опет, у следећем пасусу споменула функционализам. Све је ово Ђурђица Петровић изнела као наговештаје у ком би правцу имало смисла трагати за теоријским ослоном Миленка Филиповића приликом неког детаљног претресања његовог писаног опуса. Више је ту од било чега споменутог, по мишљењу Ђурђице Петровић, имала значаја антропологија уопште, како енглеска социјална, тако америчка културна (Петровић, 1991(а), XVI). Она даље спомиње и немачку културноисторијску школу, чији се утицај на Миленка Филиповића највише огледа у методу: „географски размештај података, вођење рачуна о терминима и њиховом семантичком значењу, временском датирању грађе, историјској димензији, с намером да се што даље продре у прошлост да би се утврдило постојање или настанак појаве, донекле компаративност“. Исте је ове одлике Филиповићевог приступа утврдио и Душан Бандић, али их није овако, као Ђурђица Петровић, заокружио оквирима једног теоријског концепта, немачке културноисторијске школе, већ их је уочавао понаособ, међусобно неповезане.

Је ли у праву Ђурђица Петровић када у делу Миленка Филиповића препознаје конкретан утицај – као различите стране теорије на које се он ослањао; или је у праву Душан Бандић кад тумачи Филиповићев приступ подацима као низ смисаоно необједињених, случајно здружених методолошких карактеристика. Свакако би требало тражити у антропогеографији Јована Цвијића, много пре него у немачкој културно-историјској школи порекло Филиповићевих методских поступака, што не значи да се он није освртао и на друге стране. Већ смо више пута споменули овде жив контакт који је Миленко Филиповић имао са појединим колегама из иностранства, нарочито са Американцима, који су му у великој мери отворили пут у неколика удружења етнолога и антрополога, те часописе, такође му и омогућавајући контакт са литературом на енглеском језику, коју су му слали. С друге стране, знање немачког језика, који је учио током основног и гимназијског школовања у аустро-угарској Босни, природно је упућивало Филиповића на германофоне ауторе.

Д) Текстови у којима се Миленко Филиповић сагледава у друштвеном контексту

У последњих десетак година Миленка Филиповића спомињу аутори који пишу о српској етнологији у Титовој Југославији. Није Филиповић у тим радовима у центру пажње, али је ипак од већине аутора изабран међу својим савременицима да се истакне као један од најзначајнијих наших етнолога у периоду између Другог светског рата и почетка процеса антропологизације наше етнологије. Најчешће се на Миленка Филиповића освртала Мирјана Прошић-Дворнић, јер се у многим својим текстовима бавила српском етнологијом социјалистичког периода. У том смислу је обавила и објавила разговор са Џеолом Халперном (Прошић-Дворнић, 2003а), који је са Миленком Филиповићем био у срдачном односу откад су се упознали приликом Филиповићевог боравка у Америци, 1952. године. Овај амерички антрополог ту износи своја сећања на свој радни боравак у Србији, у шумадијском селу Орашац, па и на Миленка Филиповића. Разговор Мирјане Прошић-Дворнић са Џеолом Халперном је двоструко занимљив: с једне стране нам

даје представу о Миленку Филиповићу из личног угла – у каквој је згради живео, како му је изгледала соба, ко му је била жена и сл.; док нам с друге стране Халперн износи своје утиске о тадашњем српском друштву – како о ситуацијама у којима су се он и његова жена сусретали са представницима власти, тако и о сеоској породици код које су били смештени, те о утисцима које су стекли о српском друштву. Од Џоела Халперна сазнајемо и то да је Миленко Филиповић био сакупио податке о Србима у Америци, са намером да пише о тој теми. Халперн је изразио наду да се рукопис још увек налази у Филиповићевој оставштини.

Мирјана Прошић-Дворнић је посветила пажњу Миленку Филиповићу у неколиким својим текстовима у којима је разматрала историју српске етнологије (Прошић-Дворнић, 1993; 2003, 2008). Она је Миленка Филиповића навела као првог српског етнолога који је сарађивао са америчким антрополозима, Филипом Мозлијем и Албертом Лордом, још пре Другог светског рата, када су ова двојица истраживали по балканским земљама. Истакла је чињеницу да је та сарадња остварила трајан утицај на Филиповићеву каријеру: био је члан Америчког антрополошког удружења, Америчког географског друштва, сарадник часописа Текуће антропологије и боравио је на Харварду годину дана као стипендиста Рокфелерове фондације, где је успоставио нове контакте, највише са Џоелом и Барбаром Халперн, на чије опредељење за рад у Југославији је пресудно утицао (Прошић-Дворнић, 2003а). Ти контакти са иностраним колегама и институцијама имали су утицај на његов рад, као и на његово схватање етнологије. Прошић-Дворнић прецизира ово своје мишљење тврдњом да је Миленко Филиповић, „иако никада није напустио класичну источноевропску етнологску парадигму“, сматрао да етнолог треба да проучава све сегменте друштва, у прошлости али и у садашњости, да посматра појаве у њиховој динамици, као процесе. Она је посебно истакла Филиповићеву монографију *Таковици*, као и чланке „Пријатељство на основи размене добара и услуга“ и „Званица или узов“ као радове „који се приближавају захтевима антрополошких проучавања и који су се битно разликовали од радова других етнолога“. Скуп методолошких захтева, које је Прошић-Дворнић истакла као ан-

трополошки моменат у Филиповићевом опусу, он сам је навео као новине за које се залаже у српској и југословенској етнологији, највише у свом раду „Етнолошки (етнографски) рад у Босни и Херцеговини“ (Филиповић, 1955). Жали Мирјана Прошић-Дворнић што се српски етнологи нису повели за примером Миленка Филиповића и што је он, штавише, имао и проблеме које му је приредио идеолошки острашћени колега Шпиро Кулишић.

Мирјана Прошић-Дворнић истиче Филиповића као иноватора у иначе стагнантној српској етнологији, који ипак није успео да покрене ствари, захваљујући негативном идеолошком предзнаку који је стављен на његово научно деловање и због чега је његов утицај био „лишен могућности да се шири путем универзитетске наставе“ (Прошић-Дворнић, 2003, 386-387). Успео је он, ипак, да остави какав-такав утицај, кроз личне контакте са млађим колегама, између осталих и са Ђурђицом Петровић, на коју су посебан утисак оставила његова истраживања средњевековног катуна „и подстакла многа њена истраживања о друштвеној и етничкој динамици, израженој у културним добрима, током средњег века, посебно у Дубровнику и његовом залеђу“ (Прошић-Дворнић, 2003, 390). Мирјана Прошић-Дворнић још истиче да је Филиповић „подстакнут контактима с америчким антрополозима и фолклористима (...) промовисао другачију, антрополошку парадигму у проучавању јужнословенских традиционалних култура“.

Много речи похвале и одобравања је Мирјана Прошић-Дворнић написала о Миленку Филиповићу. Истакла је како се он залагао за важне промене у начину рада, иако је до краја живота остао веран антропогеографском оквиру. Проучавање културе му је изгледало као комплементаран приступ, у односу на проучавање људи и етничких питања. Зато је желео промене у раду у виду истраживања садашњости а не само прошлости, динамике а не статичне слике, функције и структуре а не дистрибуције и еволуције, узрока и последица уместо реконструкција (Прошић-Дворнић, 2008, 364). Прошић-Дворнић, чак, сагледава садашње стање у српској етнологији и антропологији као великим делом проистекло из Филиповићевог утицаја на млађе генерације: „Кад би професор Филиповић могао да види промене које су се догодиле у српској

етнологији/антропологији од средине 1970-их година био би поносан и задовољан тиме што његови пионирски кораци и жртва нису били узалудни“, пише она, па закључује да, у ствари, толико тога још има што можемо научити од њега (Прошић-Дворнић, 2008, 365). Ако је до очувања националне научне традиције – до чега је Миленку Филиповићу било више свега стало – жртва је била скоро па узалудна, а за понос нема много места. Верујемо, ипак, да је Мирјана Прошић-Дворнић овим речима, пре свега, желела да да место занемареном Миленку Филиповићу у савременој српској етнологији и антропологији, да опомене колеге да га уваже као свог претечу, макар морала мало да зажмури на чињеницу да је управо антропологизација одрекла значај његових најважнијих опредељења и потисла га на маргину.

*

Сагледавање и критичку процену односа између српске етнологије и комунистичке идеологије, која је доминирала код нас у време Тита, покренула је озбиљније Гордана Горуновић (Горуновић, 2006; 2007, 71-94; 2008). Она је своје истраживање реченог периода оријентисала око фигуре Шпира Кулишића, као најистакнутијег српског етнолога-марксисте. Како је Кулишић прво пријатељевао а потом „заратио“ са Миленком Филиповићем, то је Горуновић знатну пажњу посветила њиховом сукобу, у коме су се приказале две различите концепције етнологије - али не само етнологије. У преписци коју су двојица етнолога водила у сарајевском часопису „Преглед“, у четири броја током 1955. и 1956. године, показао се судар два погледа на свет која су обојила и науку: комунистичког, оличеног у Шпири Кулишићу, те грађанског, који је ту представљен Миленком Филиповићем. У том тренутку Филиповић је био принуђен да се повуче, иако је добро аргументовао своје ставове, због тога што се Кулишић није служио аргументима, него идеолошким оптужбама, што је лако могло да нападнутог доведе у озбиљну невољу.

О самом Миленку Филиповићу пише Гордана Горуновић са симпатијама и уважавањем. У српској, па и у југословенској етнологији није било такве прилике да се сударе комунистичка и

предратна грађанска идеја као што је то било у спорењу Кулишића и Филиповића. Описујући њихов сукоб, Гордана Горуновић нам успут даје и занимљиве податке о Миленку Филиповићу. Неке од њих смо већ експлоатисали овде, као што је сазнање Зориславе Марковић Чулић о томе да је Филиповић био предвиђен за послератног министра просвете, те опажање да је био „циник и несимпатичан“, као и да су он и Шпиро „прво били нераздвојни пријатељи, а после љути непријатељи“ (Горуновић, 2007, фуснота на стр. 22). Такође сазнајемо, из разговора Гордане Горуновић са Радмилом Кајмаковић, генезу спора Кулишић-Филиповић: она је тврдила да су „Миленко и Душан Недељковић имали неке ‘рачуне’ из прошлости, из предратног периода када су заједно радили на Факултету у Скопљу“ (Горуновић, 2007, 22),¹⁸ што је ваљда виђено као Филиповићев разлог да направи омашку и Кулишићу прећути неки Недељковићев рад на који је свакако требало да му укаже. „Филиповић је радио у Институту јер није могао да добије катедру на Факултету“ представља сведочење Зориславе Марковић Чулић (Горуновић, 2007, 20) које нам Гордана Горуновић такође преноси као потврду кажњеничког положаја у коме се Филиповић нашао након рата.

Гордана Горуновић издваја допринос који је Миленко Филиповић дао историји опште етнологије, када је истакао Рихарда Турнвалда као утемељивача функционализма у етнологији, независно од Малиновског и чак пре њега. Штавише, открио је Филиповић да је Турнвалд започео своју каријеру у Сарајеву, крајем 19. века (Горуновић, 2007, 76; Филиповић, 1956, 144). Гордана Горуновић истиче, даље, као значајну новину у нашој етнологији захтев који је Миленко Филиповић поставио приликом расправе са Кулишићем „за посматрањем чињеница културе са социјалног аспекта“, указујући на могућност да га је на то покренула социјалистичка трансформација југословенског друштва. Он предлаже, наводи Гордана Гору-

18 Гордана Горуновић упозорава, на почетку овог навода из разговора са Р. Кајмаковић, да је ситуација описана „према незваничној верзији догађаја и субјективном тумачењу“ информанта (Горуновић, 2007, 21). Могуће је да су Недељковић и Филиповић имали непријатељство које потиче још из Скопља, што само додаје на Филиповићеву „кривицу“ Недељковићу, поред учешћа у Равногорском покрету, те доприноси разумевању журбе с којом је Недељковић био издао налог за хапшење Филиповића.

новић, и читав низ могућности за истраживања етничких прилика и процеса, као и појава које до тада нису биле у видном пољу етнолога, не одричући вредност класичном историјском приступу и проучавању села (Горуновић, 2007, 79, 80).

Генерално, Гордана Горуновић је сагледала расправу двојице етнолога као судар два теоријска концепта, боље рећи заметака теорија: историјског материјализма, који је покушавао да заступа марксистички оријентисани Шпиро Кулишић, те функционализма којим се донекле одликује мишљење Миленка Филиповића и које Горуновић зато назива прото-функционализмом (Горуновић, 2007, 87). Она препознаје елементе функционалног приступа у оригиналним цртама Филиповићевог рада: „у проучавању савремене културе и примени етнолошких знања у спровођењу друштвених акција и решавању практичних задатака“ (Горуновић, 2006, 188). Шпиро Кулишић управо и јесте прозивао Миленка Филиповића због оваквих ствари: због друштвеног актуелизовања етнолошког рада, сматрајући то уверљивим доказом заступања функционалистичке теорије као научног оправдања за спровођење политике којом се проучаване друштвене групе подстичу на стагнацију и, самим тим, на останак у свом подјармљеном стању. „Жива стварност је етнологији наметала и теме и проблеме“, пише Гордана Горуновић.

„Ако би се одазвала њеном ‘позиву’ и приступила праћењу динамике тих процеса, тумачењу њихових учинака у сеоској социокултурној средини, као и механизмима њене адаптације на изазване промене и укључивања у глобални систем, она би уједно добила могућност да преиспита и редефинише свој предмет и приступ, да понуди друштвено применљиво знање и да евентуално утиче на друштвени статус професије у целини“ (Горуновић, 2006, 189).

То је Гордана Горуновић препознала као Филиповићеву иновативну позицију у оквирима својевремене југословенске етнологије: профункционално усмерен приступ у домаћој етнологији, који није просто преузет од других, а још мање је оно што је у Филиповићево дело хтео да учита Шпиро Кулишић - антиисторијска доктрина

империјалистичке идеологије за угњетавање и поробљавање у било ком смислу инфериорних друштава (Кулишић, 1955, 297). Него би то био оригинални функционализам Миленка Филиповића као ангажована етнологија, као потпуно усаглашавање проучавања са друштвеним условима и потребама, функционизација етнологије, „функционални приступ у проучавању савремене културе и примена етнолошких знања у спровођењу друштвених акција и решавању практичних задатака“ (Горуновић, 2006, 188). Ово је била свежа појава у српској и југословенској етнологији, коју је Миленко Филиповић покушао да примени и уведе као теоријско-методолошко унапређење науке код нас, али је у томе спречен идеолошким нападом Шпира Кулишића. Филиповић није био једина Кулишићева жртва. Као што је некада имао посла са Илијом Јелићем, који је на више страна водио жучне полемике са колегама који су доводили у питање квалитет његових научних радова, чак и његове личности, тако је и сада Миленко Филиповић налетео на острашћеног полемичара, који је нападао неколико етнолога и археолога због њиховог заступања функционализма (Горуновић, 2007, 71).

Миленко Филиповић није наишао на одзив колега нити шире друштвене средине и, тако, није имао прилике да пелцује југословенску етнологију својом верзијом функционализма. Само захваљујући својој неисцрпној енергији, о којој говоре многи писци о њему и о којој сведочи његов огроман писани опус, успео је Миленко Филиповић да постигне толико колико је постигао, упркос лошим условима у друштву у коме је живео и радио у другој половини своје каријере, то јест после рата. Ипак, како је Горуновић то истакла, Филиповићево пионирско ангажовање на пољу употребе страних теорија показује да у српској и југословенској етнологији његовог времена није све било стагнантно и беживотно. На једном месту Гордана Горуновић назива Кулишића усамљеним заступником маргиналне теоријске парадигме, мислећи под тим на марксистички еволуционизам (Горуновић, 2008, 307), док на другом месту њега и Филиповића назива „двојицом водећих српских етнолога из послератног периода“ (Горуновић, 2007, 81). Тако је направила кроки који описује трагедију етнологије тог доба: водеће име српске етнологије представљало је заступника, и то јединог, једне маргинал-

не теоријске парадигме; док је онај који је покушавао да погура теоријски развој српске науке онемогућаван у својим настојањима од стране овог првог. То само собом довољно говори о значају који је имала идеолошка подобност у друштву у коме доминира комунистичка партија. Такође, то нам, с друге стране, говори и о високом научном квалитету Миленка Филиповића, који је успео да, поред свих неповољних и отежавајућих околности, личних и општих, остане у врху српске етнологије. Он ту позицију није могао друкчије да освоји и држи него својим изузетним научним квалитетима.

Конечно, Гордана Горуновић даје сажету али потпуну и тачну оцену Миленка Филиповића и његовог положаја у послератној науци, када пише:

„Филиповићево место у послератној етнологији је маргинално, поред тога што је маргинализована читава дисциплина. Уместо да буде водећа фигура српске етнологије, можда и југословенске, Миленко Филиповић се одмерава према Шпирри Кулишићу, профилише се као његов опонент и заступник неких теорија које су такође маргиналне не само у нашој научној средини него и у самом његовом раду. Јер његова теоријска оријентација јесте национална и антропогеографска, док је све друго што се пронађе као присутно у производима његовог научног рада само неважна последица уздржавања од ове две главне његове оријентације, истиче се на подлози непостојања националне и антропогеографске оријентације.“ (Горуновић, 2008, 314)

*

У публикацији која се посебно бави етнологијом у времену социјализма у Румунији, Бугарској и Србији, неколико наших етнолога се дотакло Миленка Филиповића у својим радовима. Поред Гордане Горуновић и Мирјане Прошић-Дворнић, то су учинили још и Слободан Наумовић и Младена Прелић.

Слободан Наумовић истиче промену коју је доживела етнологија са доласком комуниста на власт, а која се састоји у губљењу

повлашћеног положаја водеће националне науке са стратешким задацима у друштву, те њено стављање под туторство историје и, донекле, философије и социологије (Наумовић, 2008, 225). Ипак, и у таквој драстично измењеној ситуацији у односу на ону у којој је етнолог радио пре Другог светског рата, Миленко Филиповић није постао малодушан нити је посустао. Наумовић примећује да је Филиповић био доследан у својој оријентацији према решавању уочених научних проблема, динамичком и компаративистичком приступу, „са својом врло добром етнографијом, пажњом на актуелним друштвеним процесима, проницљивим анализама различитих појава преклапања економских, друштвених и ритуалних контекста и повременим прото-функционалним тумачењима“, па га због свега тога „можда можемо сматрати претходником онога што ће касније бити познато као тренд антропологизације етнологије у Србији“ (Наумовић, 2008, 230).

Младена Прелић, која је такође писала у наведеном зборнику о етнологији у марксистичком социјализму, бавила се ту нарочито појмом етноса као окоснице етнолошких истраживања, који је све више уступао место субјективном појму етничког идентитета. Прелић је истакла Миленка Филиповића као првог научника који је тражио да се појам етноса директно научно разматра (Прелић, 2008(а), 265), пошто је овај био просто подразумеван и, у ствари, недефинисан. Филиповић се за тај задатак заложио 1961. године у свом раду „Стварање етничких група на планинама“, поткрепљујући свој захтев примером проучавања појаве и услова за настанак и нестанак три мале етничке групе. Прелић указује на Петра Влаховића и Душана Дрљачу као колеге који су се одазвали позиву Миленка Филиповића да се проучава етнос, неких десетак година након његове иницијативе, што је резултовало формирањем посебне струје у нашој етнологији која се бави овом темом. С друге стране, том се позиву одазвао и Душан Бандић, својим радом „Етнос“, којим је направљен заокрет у правцу проучавања *етничког идентитета* уместо дотадашњег *етноса* (Прелић, 2008а, 267 и 269)¹⁹.

19 Доприносе у овом зборнику Гордане Горуновић и Мирјане Прошић-Дворнић разматрали смо овде на другим местима.

Значајну пажњу је Миленку Филиповићу поклонила Лариса Куртовић, у свом раду о етнологији у Босни и Херцеговини у периоду социјалистичке Југославије, између 1945. и 1990. године (Куртовић, 2013). Она је поставила Миленка Филиповића у контекст своје централне тезе, према којој је босанскохерцеговачка етнологија била знатно лошије организована него што је то био случај у Србији или Хрватској. Од свих проучавалаца народне културе који су радили у Босни и Херцеговини једино су Миленко Филиповић и етномузиколог Цвјетко Рихтман остварили већи утицај на регионалном нивоу. Претежно су се етнологи из Србије и Хрватске бавили проучавањима у Босни и Херцеговини, великим делом због непостојања одговарајућих институција у Сарајеву или другде у републици.

Лариса Куртовић поставља низ везаних питања: како је могуће да је етнички најшароликија југословенска република остала без јаке етнологије, може ли се уопште говорити о босанској етнологији, те да ли је можда управо веза између етноса и етнологије као национално изграђујуће науке онемогућила чврсту институционалну научну организацију у републици која нема своју титуларну нацију. Оваква ситуација је онда пред босанскохерцеговачке етнологе поставила специфичне изазове. Куртовић сматра да је управо таква републичка етнологија погурала југословенску социјалистичку идеју о братству и јединству, те да је, такође, умањила типичну уплетеност етнолога у предмет свог истраживања. Осим тога, етничка шароликост је упутила босанскохерцеговачке етнологе на појимање свог предмета истраживања у оквиру концепта области, чиме је поремећено схватање етнологије као науке о народу (Куртовић, 2013, 307).

Лариса Куртовић сагледава Миленка Филиповића, у наведеним околностима, као човека који је имао жељу да побољша стање етнологије у Босни и Херцеговини. Пре свега, она истиче његово наглашавање простора, области, као организационаог концепта истраживања, уместо етноса или обичаја. Куртовић види у томе посебну Филиповићеву осетљивост за сложену етничку ситуацију у Босни

и Херцеговини, али и његово признавање републике као целовитог етнолошког и географског простора, особеног за рад Етнолошког одељења сарајевског Земаљског музеја (Куртовић, 2013, 315). Филиповићеву тежњу да етнолошка истраживања усмери у правцу актуелне свакодневице, као и сложених појава, Лариса Куртовић објашњава, као што је пре ње наговестила Гордана Горуновић, тенденцијом модернизације друштва коју је промовисао социјализам и која је утицала на Миленка Филиповића да тежи преформулисавању етнологије као друштвено и политички релевантне дисциплине. Куртовић сматра да је Филиповић имао план да дисциплину трансформише да буде „прикладна револуционарном добу“ (Куртовић, 2013, 317). То би морало значити да Миленко Филиповић примењује својеврсни кетман, издајући се за поклоника социјалистичке револуције, док знамо поуздано из његове животне приче, као и из сведочења колега, да јој је он био у потпуности противан. Оно што треба, међутим, узети у обзир приликом процењивања Филиповићевог односа према социјалистичком друштву јесте перспектива *вечности* која се наизглед отварала пред комунизмом – у две-три послератне деценије, најмање, изгледало је као да комунизму никада неће доћи крај, па је и Миленко Филиповић прилагодио своје научно становиште таквим изгледима за друштвени амбијент у коме и он и читав народ треба да живе и раде.

Лариса Куртовић закључује одељак свог текста посвећен Миленку Филиповићу двама опажањима. Прво је засновано на налазима Гордане Горуновић, да је југословенска етнологија изгубила добру прилику за развој онда када је Шпиро Кулишић зауставио тежње Миленка Филиповића да модернизује дисциплину кроз побољшање услова за рад у Босни и Херцеговини. Други закључак Ларисе Куртовић је тај да је Миленко Филиповић схватао етнолошко истраживање као регионални а не као (етно)национални подухват. Истакли смо овде ниже, у том смислу, Филиповићево ново, послератно, осмишљавање антропогеографских концепата и појмова - као што су етничка група, област, култура, психички тип - који су сви, у том свом новом издању, прилагођени микроистраживањима – како у просторном тако у друштвеном смислу - а не више широким захватима какве је правио Џвијић кад је сагледавао

географске зоне Балкана или културне појасеве. То прекомпоновање антропогеографије дошло је, свакако, као производ Филиповићевог ратног и поратног искуства, које је донело увид у етничку и политичку стварност Јужних Словена, Срба, Босанаца ... подневши на преиспитивање скоро све појмове који су се пре рата и социјалистичке револуције узимали здраво-за-готово. Шта можемо да кажемо о Миленковом појимању, на пример, Социјалистичке републике Босне и Херцеговине, када су и дан-данас то дубиозни појмови, као што су били и тада? Вероватно је да је и Миленко Филиповић водио своју унутрашњу борбу са кључним појмовима етнологије и антропогеографије, као и са стварношћу социјалистичке Босне која као да пркоси појимању. Неспорно је, у свему томе, да је Филиповић ревносно истраживао само Србе, а друге народе спорадично, углавном само утолико уколико се налазе у интеракцији са српским етничким групама. Да само узгред напоменемо да је то исто радио пре њега и Јован Цвијић, што додаје још један знак питања над однос између Срба и југословенске идеје.

Б) Они који су у делу Миленка Филиповића увидели његово родољубље као основно његово опредељење

Навели смо горе кратку оцену Филиповићевог научног рада коју је дао Јован Трифуноски још за његовог живота. Иако је сажео у само једну реченицу, Трифуноски је ту рекао суштину о Миленку Филиповићу као етнологу: да је много и приљезно радио јер је „био уверен да ће тако најбоље послужити интересима свога народа, развитку његове културе и угледу своје отаџбине“ (Трифуноски, 1961).

Споменули смо и текст Анта Бабића, када смо говорили о текстовима којима су се колеге опраштале од упокојеног Миленка Филиповића. Бабић ту истиче једно становиште као кључно за сагледавање Филиповића. Одмах на почетку он поставља тезу да је Филиповићев опус пре свега другог друштвено користан: ово и оно је Филиповић уочавао, откривао и користио “као теме својих радова, да их онда у лијепој језичној форми пружи народу да се у њима, као у огледалу, сагледа и упозна“ (Бабић, 1970, 5). Био је Филиповић, каже Бабић надахнуто, „народни научник“, мислећи

под тим, вероватно, како је писао и о народу и за народ и на ползу народа, али и да је писао о свом народу, као његов припадник, познајући и сиромаштво малог места из кога је потекао и највише интелектуалне кругове у које је заслугом ушао. Миленко Филиповић је, према мишљењу Анта Бабића,

„своје радове писао и објављивао не зато да му подигну научну цијену, не да леже по затвореним библиотекама на расположењу уском кругу стручњака, него да буду тражени и читани и у ширим срединама заинтересоване јавности, да буду друштвено користан путоказ у упознавању и рјешавању многих актуелних проблема народног живота“.

Сматра Бабић да је Филиповићево дело „велико како по обиму и научној вриједности, тако и по друштвеној корисности којом и треба да се мјери и цијени крајња вриједност једног научника и његових достигнућа“ (Бабић, 1970, 8). Аутор закључује свој рад тврђом да се Миленко Филиповић својим остварењима „одужио друштву и народу – којима су од самог почетка и била намијењена“.

Филиповић је на почетку своје каријере писао у том смислу, у раду „О етнолошком проучавању Јужне Србије“, из 1930. године. Ту он говори о употреби резултата етнолошких проучавања у процесу модернизације, што би учинило да се избегну „многа непотребна лутања“; или ће нас „на основу њих најбоље упознати страни свет и ми сами себе“. Такође, може да се помоћу етнолошких проучавања утврди „где све и под каквим приликама живи наш народ и које су му особине и способности“ да би се могло порадити, између осталог, на унапређењу живота и просветног стања, или утврдити „дубоко народно јединство Југословена“ (Филиповић, 1930, 119-120). Много је, дакле, могућности за употребу резултата етнолошких истраживања које је Миленко Филиповић заиста видео од почетка, како је то Анто Бабић истакао, сагледавајући Филиповићев рад као делатност „народног научника“ у *националној науци*.

Мада се, кад се погледа са другог краја Филиповићеве каријере уназад, не стиче утисак да је он успео у својој намери да друштво

прихвати етнолога као саветника у свим пословима у којима је то могуће, како је пожелео такође у свом раном раду, из 1937. године, „Проучавање села“, и како је то Анто Бабић волео да види. „Познавање села“, писао је Миленко Филиповић, „потребно је не само научницима који се баве теориски науком о народу него и свима који имају ма какве везе са селима и сељаком“, а што су, по њему, правник, економиста, социјални политичар, педагог и душебрижник, док је потенцијално заинтересованих наука и више: географија, етнологија, демографија, политичка економија, наука о књижевности, право, социологија, упоредна религија и друге (Филиповић, 1937, 4-5). Међу овима се, ипак, етнологија некако издваја, по традицији, као наука о селу, о животу сељака, тако да је она природно место са кога се упућује позив осталим научним профилима да се заинтересују за село, кроз дело етнолога.

Тако су текстови Јована Трифуноског и Анта Бабића дуго биле једине оцене Филиповића као руковођеног жељом да свој научни рад стави у службу друштвеног интереса, што непосредно а што привлачењем и других научних грана да се, преко употребе резултата етнолошких проучавања, заинтересују више за њену област истраживања из својих посебних углова гледања. Двојица аутора, а Анто Бабић опширније, тако су приказали Миленка Филиповића као носиоца традиције предратне *националне науке*, чији је основни задатак био детаљно упознавање народа, изградња нације и унапређење живота народа. Конкретни задаци за Миленка Филиповића нису, додуше, били исти као они пред којима су стајали његови претходници, када су учествовали у ратним и поратним државничким задацима, већ скромнији задаци унутрашње друштвене политике. Али, времена су била друга, па другачији и захтеви пред националном науком. Бабић је својим опажањима, такође, нагласио губитак који би са одласком Миленка Филиповића требало да је претрпела читава нација, а не само његови студенти и разноврсни сарадници.

Такође смо већ навели језгровиту оцену Гордане Горуновић о Филиповићевом опредељењу и последичној позицији коју је заузео у послератној науци: „његова теоријска оријентација јесте национална и антропогеографска, док је све друго што се пронађе

као присутно у производима његовог научног рада само неважна последица уздржавања од ове две главне његове оријентације, истиче се на подлози непостојања националне и антропогеографске оријентације.“

*

Рад Александра Миљковића „Оглед о Миленку С. Филиповићу као истраживачу Македоније (Јужне Србије) до Шестоаприлског рата 1941. године“, већ својим насловом наговештава угао гледања на Филиповићево дело. Ту се ради, јасно је, о Филиповићевом „македонском опусу“ (Миљковић, 2010, 33), о коме се може говорити као о релативно заокруженој целини, с обзиром на чињеницу да се Миленко Филиповић после одласка из Македоније, 1941. године, једва више дотакао те области. Деценију и по је Миленко Филиповић провео службујући у Велесу и Скопљу. Захваљујући том дугом и присном познанству његовом са тамошњим људима и приликама, јужнословенска етнологија располаже лепим и информативним текстовима, различитог обима, о многим културним појавама или предеоним целинама Македоније. Многи од тих писаних радова Миленка Филиповића су данас једини документи који сведоче о животу у Македонији какав је био у периоду између два светска рата и о приликама какве су биле у време када још увек није било потиснуто словенско становништво. „Иако у оно време није могао ни да замисли да је ове књиге писао да служе као историјско сведочанство, Филиповић се нашао у улози сведока, који ће сведочити о некадашњем постојању и животу једног света, о томе како је он некада живео и изгледао“, а који не би оставио никаквог трага о свом постојању без његовог прегалаштва, сматра Миљковић (Миљковић, 2010, 83).

Александар Миљковић, тако, приказује Филиповићев текст о шарлаганџијама у Велесу, то јест прерађивачима сусамовог и маковог семена, затим о занатима и еснафима у Велесу, а посебно о тајним језицима којим су се занатлије и трговци служили ради приватног споразумевања пред муштеријама, затим о исто-

рији велешких владара, или о Цинцарима у овој вароши – и још о многим другим темама које живо осликавају предратне прилике у друштву у Македонији. Многи међу њима представљају једине забелешке о постојању дотичних појава. И још прецизније одређује Миљковић политички и етнички значај овог сегмента Филиповићевог опуса, када каже да он „сведочи о материјалном, социјалном и духовном просперитету народа у тој земљи после ослобођења 1912. и уједињења 1918. године. (...) Подаци о томе, које је Филиповић износио у својим радовима, то несумњиво потврђују“. Миљковић сматра да „Филиповићево дело о народу у Македонији представља заправо хронику преображаја македонског села, до којег је дошло ослобођењем и уједињењем 1912–1918. године“ (Миљковић, 2010, 84), приказујући какву је разлику чинило за људе замењивање турског газдовања оним родољубиво настројеним, које је на географску област Македоније гледало као на своју земљу и свој народ.²⁰

Александар Миљковић је овај свој рад о Миленку Филиповићу осмислио као извођење на светлост до тада занемариваних а важних чињеница из Филиповићеве биографије, заједно са његовим у Србији запостављеним „македонским опусом“. Стожерна идеја овог Миљковићевог рада је, друкчије речено, погубан утицај владавине комунизма у Југославији који се одразио и на нашу етнологију – како кроз ометену каријеру, углед и утицај изузетног Миленка Филиповића, тако и кроз поремећене етничке прилике у земљи о чијем нам некадашњем историјски спонтаном, нереволуционисаном стању сведоче Филиповићеве текстови о животу и идентитету народа у Јужној Србији између два светска рата.

20 Александар Миљковић је, поред овог огледа о македонском опусу Миленка Филиповића, објавио у Вардарском зборнику САНУ још два рада, у којима пише о својим сећањима на Скопље из деценије пред Други светски рат, када је живео тамо са родитељима и браћом, између своје 14. и 18. године (Миљковић, 2005 и 2008). Други од ових радова, праћен мноштвом фотографија, објавио је Миљковић као свој допринос побијању тезе македонских комуниста о српској окупацији Македоније која је само заменила ону турску. Миљковић је ту изнео сећања, праћена сликама, којима је желео да покаже обим и разноврсност социјалних и културних улагања Београда у Јужну Србију, ради подизања стандарда живота и довођења Вардарске бановине у ранг развијенијих делова земље. Научна делатност Миленка Филиповића јасно је надахнута овим духом, из времена када је завршено физичко и политичко ослобађање јужнословенског народа од туђинске власти, а започело духовно ослобађање од њених последица.

Овај рад Александра Миљковића, у ствари, представља први детаљан осврт на дело Миленка Филиповића из оног угла из кога би га требало преваходно посматрати: као научно дело од националног интереса и значаја, као значајан рад у *националној науци* и допринос националној култури. О томе, наравно, у време комунистичке владавине није било могуће говорити, а што је више времена пролазило то је мање било заинтересованости па и саме свести о потреби да се о томе говори. Пола века социјализма је оставило последице на националну свест и осећања свих, па и етнолога, који су у одређеном тренутку, средином 1970-их година, закључили да је етнологија као наследница националне науке одавно превазиђена и окренули се универзалистичкој антрополошкој перспективи (Ковачевић, 2005). Поред тога, правило о научној непристрасности налаже да се о социјалистичком периоду пише неутрално, док је управо осуда антисрпског комунистичког режима у Србији нужан услов за непристрасно сагледавање *националне науке* као изузетно значајне и хеуристичне научне традиције. Не би ваљало дозволити да се са њом догоди оно што се догодило са књижевном традицијом услед Вукове језичке реформе.

Е) У тексту о Вуку Караџићу као да је Миленко Филиповић писао о себи

Миленко Филиповић никада није писао непосредно о својим начелима, оријентацији, методологији, интересовањима. Пре Другог светског рата то није било потребно, јер је задатак свестраног упознавања и унапређења нације – то јест, начела *националне науке* - био на снази као и за претходне генерације научника. После рата, када је изнео неке предлоге о унапређењу етнолошког рада, препречио се пред њим Шпиро Кулишић, у комунистичком маниру га прозивајући за идеолошки неправилну оријентацију. Знали су сви тада, па и Миленко Филиповић, шта може да донесе гнев моћних комуниста, па, како је приметио Радомир Ракић, после сукоба са Кулишићем „пок. Филиповић као да се уздржавао од теоретског иступања“ (Ракић, 1970, 179). Сматрамо, међутим, да је Миленко Филиповић нашао начин да представи своја схватања која би требало да унапреде српску (југословенску) етнологију, а да

том приликом не испровоцира невоље. О унапређивању друштвеног задатка науке тешко је могло бити говора, макар у оном правцу који је Филиповићу био близак, тако да се он у послератном периоду углавном оријентисао ка епистемолошким проблемима.

У опширном, постхумно објављеном тексту о Вуку Караџићу, који је написао за књигу *Етнографски списи*, изишла у оквиру Вукових сабраних дела, осврнуо се Филиповић на неке Караџићеве особине као научника, које веома личе на личну пројекцију. Одлике научника које је Филиповић навео као да су Вукове, наиме, без оклевања се могу приписати самом Филиповићу, пре него Караџићу. Сва таква места у дотичном тексту су вредна пажње највише у том смислу – што делују као да се у научној појави Вука Караџића огледао сам Миленко Филиповић.

У тексту о Вуку Караџићу прво се сусрећемо са Филиповићевим опажањем Вукове склоности ка опетованом проучавању једне исте појаве и допуњавању ранијих текстова новим подацима ради утврђивања промена до којих временом долази, што значи да је он „посматрао народни живот динамички“ (Филиповић, 1972, 533). Ово је тако нетипично за остале проучаваоце народног живота, који су, подједнако и у Вуково и у Филиповићево време, приказивали неку идеалну и, наравно, статичну, ванвременску слику о народу. У том контексту „динамички“ приступ свакако није могао бити препознат као квалитет Караџићевог рада ни од кога осим од Миленка Филиповића, који је сам користио ту технику посматрања промена, чије је праћење сматрао значајним моментом у научној приступу стварности. О томе он поново говори када каже да је Вук био свестан да се и обичаји мењају и да је у својим делима „регистрао промене у народном животу, како оне које су вршене спонтано, тако и оне које су настале дириговано“ (Филиповић, 1972, 562). С тим у вези стоји и етичко опредељење Вука Караџића, које је с њим делио и сам Миленко Филиповић, да „није био ни за вештачко одржавање обичаја а ни за њихово насилно укидање“. Код Миленка Филиповића такав став можемо видети у његовом постојаном залагању за унапређење квалитета живота народа, што неминовно мора довести до нестанка многих традиционалних појава и начина (на пример: Филиповић, 1955, 214; 1958, 10-11),

што сведочи о његовој заинтересованости управо за аутентичне одговоре на све животне потребе, какви год они били у смислу пробитачности и функционалности.

Затим, Миленко Филиповић изражава удивљење Караџићевим познавањем ситуације на терену из прве руке: „Вуково познавање народног живота, стечено само личним искуством и посматрањем, било је заиста огромно, и он је у разним својим делима оставио многобројна сведочанства о српском народном животу и приликама у његово време“ (Филиповић, 1972, 552). Вук Караџић просто није имао избора, у недостатку претходеће му литературе. Ово је свакако одлика и самог Миленка Филиповића, чији су текстови крцати подацима, а хваљен је и због тога што није имао претераног поверења у литературу него је увек гледао да се лично осведочи у погледу онога за шта је био заинтересован (Кнежевић, 1970, 150).

Такође је Миленко Филиповић истакао као хвале вредну одлику Караџићевог рада то што је овај „обраћао велику пажњу на појаве и установе у друштвеном животу као и на технологију или материјалну културу“ (Филиповић, 1972, 571). Знамо да је Миленко Филиповић познат по томе што је радио управо то, што је с великом убедљивошћу истакла његова млађа колегиница Ђурђица Петровић књигом у којој је окупила његове радове из области друштвених односа и установа, као и Мирјана Прошић-Дворнић у тексту који је делимично посвећен историјату проучавања материјалне културе у српској етнологији и у ком каже да се Миленко Филиповић бавио проучавањем материјалне културе у време када је „хијерархија тема по значају (...) била јасно успостављена на штету материјалне културе“ (Прошић-Дворнић, 2003, 386-387). Ко је други могао да ода признање Вуку Караџићу за интересовање за проблеме социолошког и технолошког типа него неко ко је и сам то сматрао вредним пажње?

Конечно, у закључку свог текста о Вуку Караџићу, Миленко Филиповић наводи мноштво одлика његовог приступа чињеницама и начина рада којима се и сам може подичити (Филиповић, 1972, 572). „Вук је имао, поред врло широког интересовања, необично развијен дар за посматрање“, пише Филиповић, док су исто

то писали о њему (Палавестра, 1990, 172). Затим, хвали Вука Караџића што је избегавао уопштавања и што је водио рачуна о географском пореклу података, на шта је и он сам веома много пазио, остајући увек у оквирима реалности, немајући амбицију, за разлику од многих својих колега, да оцртава идеалну слику из прошлости српског народа. Даље, Филиповић утврђује како је „основни карактер његова [Караџићевог] рада био [...] да је он био емпирик и реалист“. Управо истим речима је описивана карактеристика Миленка Филиповића, што смо раније навели разматрајући опажања колега о њему. После овога он хвали Вука Караџића, јер „иако је у свој рад уносио и патриотизам и сматрао га својом патриотском дужношћу, он није никада падао у етноцентризам: сликао је Србе онаквим какви су, не одајући ничим да их сматра бољим од других народа“. Баш тако се Миленко Филиповић односио према спреси своје професије са својим националним осећањима.

Филиповић, даље, истиче чињеницу да је Вук Караџић једини написао обухватни етнолошки преглед српског народа, те да „нисмо за више од сто година добили такво дело које би приказало савремене Србе као народ“. Знамо већ да се, можда баш понукан тиме, сам Миленко Филиповић прихватио задатка да понуди један такав општи преглед етничких карактеристика српског народа, књигу *Етнологија Срба* или *Етнологија српског народа*, коју ипак није успео да доживи да уобличи и објави. „Све што је Вук изнео о српском народном животу“, пише даље Миленко Филиповић, „било је потпуно ново, верно и оригинално. Све је то било резултат само његових личних посматрања и делимично прикупљања посредством сарадника“. И у овоме можемо сасвим лако препознати карактеристику рада самог Филиповића, који је неуморно ишао по терену да се лично осведочи о појавама које су га занимале, евентуално упошљавајући помоћнике који су радили по упитницима, да би касније у својим радовима приказивао много тога новог или на нов начин виђеног, и то „верно и оригинално“.

Поред тога што сматрамо да Миленко Филиповић овде уопште није описивао заиста Вука Караџића него је давао сугестије колегама под маском Вуковог наслеђа, морамо приметити и то да се у овом тексту види велика промена Филиповићевог става према

Вуку Караџићу у односу на онај који је имао на почетку своје каријере, када је у тексту „Проучавање села“ замерао то што је Караџић сматрао народом само сељаке, или што је занемаривао проучавање материјалне и социјалне културе на рачун проучавања умотворина и обичаја (Филиповић, 1937, 1). Тако се родоначелник српске етнологије претворио из надареног и ентузијастичног, али неуког и пристрасног аматера, каквим га је Филиповић видео на почетку своје каријере, у модерног научника напредних ставова. На тај начин је желео Миленко Филиповић, верујемо, да укаже колегама на правце у којима треба да иду у свом раду, да их подстакне да прихвате иновације и унапређења науке до којих је он дошао. Поучен лошим искуством са Шпиром Кулишићем и функционалном теоријом, устручавао се да се покаже као заговорник било каквих промена, него је своје сугестије изнео заклонивши се непобитним ауторитетом Вука Караџића.

Како је Миленко Филиповић осмислио свој рад након Другог светског рата

Од 1924. године, када је објавио свој први научни рад, па до 1969. када се упокојио, отприлике на средини стоји период Другог светског рата, који представља кратку паузу у Филиповићевој радној биографији, време када није био јавно научно активан. То је, такође, време у коме се десила изузетно велика етничка, друштвена и политичка промена. Етнологија каквом се Миленко Филиповић до тада бавио, наука о народу са снажним усмерењем у правцу националне одговорности - у чијем се фокусу налазило српско родољубље, а у следећем прстену и изградња југословенског заједништва; која је бринула за напредак знања о нацији, али и нације саме, а нарочито за напредак непросвећених друштвених слојева; преко ноћи је деградирана на немаштовиту технику препознавања културних атавизама из неке измаштане праисторије којом, евентуално, треба доказивати схематичну телеологију што води ка диктатури пролетеријата. Миленко Филиповић, у свему томе, није променио своја становишта – ни преко ноћи нити уопште. Остао је онакав какав је био: решен да бележи што више чињеница којима се описује живот Срба и њихових суседа, у селима и градовима, у прошлости и садашњости, да их повезује, осмишљава и тумачи, али и да се залаже за добробит тих људи непосредно, зкао и за добробит науке и националне ствари. Ипак, са његовом грађанском и антикомунистичком оријентацијом није за њега било оствариво бављење друштвеним и политичким питањима. Тако се у послератном периоду Филиповићев фокус усмерио претежно у правцу решавања научних проблема. Међутим, наука којом се Миленко Филиповић бавио, *национална наука*, не може бити дистанцирана од друштвене стварности.

У тој светлости ваља погледати на сукоб између Миленка Филиповића и Шпира Кулишића, као на сукоб између српске националне науке, која је имала релативно дугу традицију, и комунизма у ширем друштву. Тај сукоб се показао као сукоб две етнологије, односно два вредносна амбијента која стоје иза њих.. Кулишићеву и Филиповићеву расправу, која је вођена у четири броја сарајевског часописа Преглед средином 1950-их година, Гордана Горуновић је сагледала као сукоб два теоријска правца у етнологији, али је наговестила да се у њиховим ставовима одсликава много дубља и обухватнија стварност (Горуновић, 2007, 86). У тих неколико текстова расправе са Шпиром Кулишићем дао је Миленко Филиповић највише својих послератних ставова о самој етнологији, ставова који у историји наше науке о народу стоје као сведочанство његових покушаја да унапреди етнологију, чувајући притом њен основни задатак да буде наука о народу али и за народ.

Читава расправа између Филиповића и Кулишића одвијала се у атмосфери њихових компликованих међусобних односа. Пре свега, Миленко Филиповић је заменио Шпира Кулишића на месту предавача на сарајевском Филозофском факултету, 1955. године, и остао ту до свог пензионисања које је наступило истовремено са његовим првим срчаном ударом и укидањем катедре за етнологију, 1962. године. Кулишић је био отишао накратко са службом за Сплит, а када се вратио у Сарајево, са очекивањем да му се поврати место на факултету, његова нада је била изневерена. То је он замерио самом Филиповићу, поготово што је њихов однос већ био нарушен једним Филиповићевим пропустом из времена када је Кулишић писао докторску тезу (о свему овоме детаљније код Горуновић, 2007, 21-22). Само је још недостајало, да баци варницу, Филиповићево критичко изјашњавање о босанско-херцеговачкој етнологији, у којој је до тада, до Филиповићевог доласка у Сарајево, Кулишић био неприкосновени ауторитет.

Текст којим је формално започело непријатељство између до-тадашњих уважених колега и пријатеља, Миленка Филиповића и Шпира Кулишића, јесте Филиповићев рад под насловом „Етнолошки (етнографски) рад у Босни и Херцеговини“ (Филиповић, 1955). Не изгледа да је он тај рад писао са изазивачким намерама

према Кулишићу, него заиста као преглед дотадашњег стручног и научног рада у Босни и Херцеговини. Јер, није ово био први рад те врсте: написао је већ био Филиповић рад „Етнолошки (етнографски) рад у Војводини“ (Филиповић, 1949).

Миленко Филиповић је у прегледу босанско-херцеговачке етнологије приказао дотадашњу ситуацију, те предложио неке идеје за унапређење етнолошког рада у овој југословенској републици. У целом првом одељку Филиповић излаже мишљење о некадашњем неповољном политичком амбијенту за науку о народу у Босни и Херцеговини, који изједначава са професионалном мањкавошћу. Он недвосмислено каже да „регионално-етнолошка проучавања редовно имају нужно и извесна национална обележја и као последицу национално буђење и афирмацију“ (Филиповић, 1955, 211), чиме је показао да је у потпуности свестан друштвене ангажованости етнологије и одговорности коју етнолог стога има. Он је тиме отворено исповедио став о етнологији као националној науци, што у босанско-херцеговачком случају може да зазвучи као провокација, када се зна превладавање српског елемента у овој земљи и историја борбе за његово признање и слободу. Нарочито незгодно делује мисао о националном буђењу и афирмацији у социјалистичкој Босни и Херцеговини, која је у том тренутку подстицана на идентитет Југославије у малом, то јест тесне заједнице три историјски сукобљене вероисповести и њиховог братства-и-јединства под комунистичким кровом. Филиповић даље каже да је руководство сарајевског Земаљског музеја у време аустро-угарске владавине над Босном и Херцеговином „затварало очи пред националном и етничком стварношћу у Босни“ и да су то углавном били „окупаторски службеници“ којима није било у интересу да кроз музејске збирке прикажу чињенично етничко стање. Том политичком пристрасношћу су се огрешили не само о истину него и о професију, о начело научног поштења и објективности.

Пише даље Миленко Филиповић како је тек недавно етнологија постала права наука, која је „по традицији и потреби“ дуже функционисала као „национално-патриотски посао“ сакупљања умотворна и описивања обичаја (Филиповић, 1955, 213). Етнологија Миленка Филиповића је предузела да детаљно и свеобухватно упозна ста-

новништво, што је свакако наслеђе које је преузела од антропогеографије. По његовом мишљењу, то је задатак важан сам по себи, као делатност од општег културног значаја. Секундарни циљ науке јесте употреба њених резултата у најразноврсније замисливе друштвене сврхе. Миленко Филиповић је покушавао да препозна потребе друштва којима етнологија може да изиђе у сусрет, као што је она била актуелна и у ранијем периоду, у односу на своје тада другачије задатке.

Да је Филиповићева етнологија као друштвено ангажована наука имала да се прилагоди новој ситуацији, да послужи више хуманистичким (културним) него политичким (друштвеним) циљевима, у Филиповићевом програму се види из другог дела споменутог његовог рада „Етнолошки (етнографски) рад у Босни и Херцеговини“. Ту он излаже којим све задацима досадашњи резултати етнолошког рада у Босни и Херцеговини нису успели да одговоре, јер су недовољно подробни и потпуни, као и нека насумична набрајања на чему би све ту још могло да се поради. Из свега се, ипак, види Филиповићева идеја о широкој употребљивости резултата етнолошког рада, која би допринела сваковрсном унапређењу живота људи. Тако се он жали како „нисмо на пример у могућности да дамо чак ни преглед народних ношњи или народне уметности“, који се релативно лако документују, а за којима жуде и страни научници и туризам и филмска индустрија и омладинска мода и установе за примењену уметност. „Поред тога“, пише он даље, „потребне су нам студије како о појединим крајевима и њиховим проблемима тако и о појединим појавама или комплексима из народног живота неке етничке групе или уопште на већем пространству.“ То је само у смислу снимања стања ствари, да се упозна свој народ, његов живот, проблеми који ту постоје и да се искористе предности. У смислу фундаменталне науке, пише даље,

„сложеније појаве су толико занемарене да за дуже времена нећемо моћи успешно решавати проблеме од већег и ширег значаја, као што су на пример постанак појединих етничких група, симбиоза разних етничких или народних група у истом пределу или чак и истим насељима, са појавама које одатле проистичу, порекло појединих црта или елемената у култури и етничким особинама“ (Филиповић, 1955, 213).

Он говори о просвећивању, али и о обиљу „других проблема при чијем је решавању потребна помоћ етнологије“, као што је подизање животног стандарда, унапређење здравља, али и васпитање на занатима и вештинама, затим њихово искоришћавање у производњи, расветљавање историјских проблема какви су, на пример, босанска црква или познавање јужнословенске старине, етничких процеса у прошлости и данас и многих других (Филиповић, 1955, 214-215). Овде могу да нам послуже речи Николаја Берђајева: „Служење народу је истовремено стваралачка изградња народа“ (Берђајев, 1992, 65) – као опис етнолошког рада на начин на који је њоме желео да се бави Миленко Филиповић.

Дао је ту Миленко Филиповић извесну дефиницију етнологије када је устврдио да је савремена етнологија све мање наука о патријархалним групама и егзотичним елементима, а „све више и више наука о народном животу свих народа“ (Филиповић, 1955, 214). „То је и таква је права етнологија: наука која се бави свим народима на Свету“, пише он с видним поносом (Филиповић, 1956, 148). Такође, на овај начин је он исказао и своју тежњу ка обухватању етнологијом свих друштвених група у свим временима, што понајвише значи критику ограничавања на село и прошлост, па самим тим и на статичне слике са таквом тематиком. Он се, напротив, и речју и примером залагао, већ увелико у то време, за проучавање обичаја као друштвених процеса, не правећи разлику између села и града, нити занемарујући спознају садашњег живота на уштрб реконструисања прошлости. Уосталом, због таквих својих напредних научних ставова је, сматрао је он, и премештен из Београда у Сарајево, као што је писао Џоелу Халперну (Прошић-Дворнић, 2008, 363).

Миленко Филиповић не да није наилазио на разумевање, него је, насупротив томе, имао сметње у свом раду. Његов положај у марксистички оријентисаном режиму ионако није био опуштен. Напад на њега који је извео Шпиро Кулишић показује и колико је реална била могућност да се у трен ока читава каријера – а можда и читав живот – уруши због идеолошких разлога и колико човек није могао бити превише опрезан када је имао репутацију да исповеда вредности грађанске класе, Равногорског покрета и српског родољубља.

Тешко је отети се утиску да је Шпиро Кулишић, који је до тада био водећи стручњак у босанско-херцеговачкој етнологији, био просто и једноставно увређен због Филиповићевог поучавања, и то са позиције коју је он желео да заузме. Врло је могуће, такође, да се Кулишић наругушио када је препознао у Филиповићевим речима његову спремност да и даље види босанско-херцеговачку етничку ситуацију као претежно српску, што је уједно значило да не пристаје уз титоистичко тумачење Босне и Херцеговине као републике у којој истакнуто становништво чине муслимани, схваћени као нација. Функционализам је био само један од Филиповићевих грехова, док је други био његово становиште према етничким приликама у Босни и Херцеговини које је непромењено задржао још из младости. Филиповићеву спремност да посматра Босну и Херцеговину у историјској перспективи, као превасходно српске земље, могао је Кулишић препознати, на пример, у излагању о тенденциозној улози аустро-угарског Земаљског музеја у Сарајеву, са његовим „окупаторским службеницима“, који су „затварали очи пред националном и етничком стварношћу у Босни“ (Филиповић, 1955, 211). То што се мало ниже у дотичном тексту Миленко Филиповић залагао за оснивање центра за етнолошка проучавања Босне и Херцеговине у самој тој републици, уместо туторства Београда и Загреба, не значи да је он био спреман и да „затвори очи пред националном и етничком стварношћу у Босни“, која је упркос геноциду над Србима у НДХ и Титовој националној политици и даље била земља са већинским српским становништвом.

Шпиро Кулишић је искористио могућност политичког застрашивања, на тај начин што је овакво Филиповићево тумачење етничке слике у Босни и Херцеговини изједначио са колонијалистичким тежњама које заступа функционистичка теорија у етнологији. Ова је у комунистичком свету била иначе лоше пласирана, као и други „буржоаски“ производи, и требало је да компромитује онога ко се њоме служи као противника пролетерске револуције. Аргументација коју је Шпиро Кулишић употребио у свом нападу на Миленка Филиповића је, без претеривања речено, бедна – како у погледу учености тако и у погледу простице логике, а и истинитости – што Филиповић није пропустио да искористи за своју одбрану,

па је написао опширан одговор, на десет страна ситног слога (Филиповић, 1956). Ипак, Миленко Филиповић је покушао да дискусију склони са политичко-идеолошког плана, инсистирањем на расправи око проблема науке:

„Разлике у мишљењима и дискусије о тим разликама су неопходан услов за решење проблема и развитак науке. Да би таква дискусија била заиста корисна, она треба да буде начелна, стручна, објективна и културна. Недостаје ли неки од тих услова, научна дискусија престаје да то буде и њени аргументи губе од своје вредности. То се десило и другу Ш. Кулишићу“ (Филиповић, 1956, 143).

Пецнуо је Филиповић Кулишића неколико пута у том тексту, кад га је издао, на пример, да не зна енглески а позива се на извор на том језику; или, када га је ухватио да не зна да је чувеном антропологу Редклиф-Брауну то све презиме, јер га пише као Р. Браун; или, да начелно рачуна са необавештеношћу читалаца, када у аргументацију убацује расистичког аутора који нема везе са функционализмом о коме иначе говори, да би изгледало да се Филиповић са својим тобожњим функционализмом угледа на расисту (Филиповић, 1956, 144). Међутим, све што му је Филиповић приговорио Кулишић је заиста заслужио, што није случај у обрнутом смеру.

Шпиро Кулишић износи идеолошки доста озбиљне оптужбе против Миленка Филиповића. Поред тога што истиче његову склоност и припадност прокаженом функционализму, он то виђење Миленка Филиповића доказује, кроз цео свој текст, тврђњом да се овај супротставља мишљењима, а чак понегде и начелима историјског материјализма, која су заступали Маркс, Енгелс и антрополог којег су они уважавали, Луис Хенри Морган. Колико је Миленко Филиповић у свом одговору надмоћно изводио добро аргументовану одбрану на стручној основи, толико је на пар места видно променио интонацију кад је расправа прешла на идеолошки терен и брже-боље је постао помирљив. На Кулишићеву оптужбу да је противник Марксовог учења, рекао је Филиповић да Кулишић није имао право да изводи такав закључак и да је он увек био

за проучавање „историјског развита етнолошких појава“; док је за Морганову тезу о групном браку као првобитном облику полне везе рекао да је „генијална хипотеза, али још увек хипотеза“ – што можемо тумачити и као иронију, али и као ласкање омиљеном марксистиком аутору из пера једног увек реалног Миленка Филиповића, за кога би заиста било чудно да нешто такво сматра идејом достојном генија, поготово с обзиром на чињеницу да није иначе користио прејаке изразе међу које би епитет генијалног свакако спадао (Филиповић, 1956, 149, 151). Осим ових пар места у којима се Филиповић обезбедио од прозивања на идеолошкој основи, цео текст одише основаним самопоуздањем.

*

У литератури о Миленку Филиповићу неколико пута се појављује тврдња да он није припадао ни једном теоријском правцу у етнологији, односно да се није интересовао за етнолошку теорију или, пак, да је његова теоријска оријентација тешко ухватљива (Глушчевић и др, 1962, 16; Гаваци, 1969-1970, 9; Халперн и Хамел, 1982, xiv). Треба истаћи одмах да је за такво становиште умногоме заслужан став самог Миленка Филиповића, који нам је пренела Ђурђица Петровић: да он просто и једноставно ради а да други после њега могу да се баве анализом и опредељивањем његових радова према критеријима које нађу за сходно да употребе (Петровић, 1991(a), VII). Након епизоде са Кулишићем, није чудно што је Филиповић остао уздржан по питању изјашњавања о својим теоријским склоностима.

Истакли смо текст о Вуку Караџићу као Филиповићево прикривено изражавање научних теоријских и методолошких ставова, а сматрамо да је то урадио на још једном месту. У уводном чланку за свеску часописа Етнолошки преглед посвећену Миловану Гавацију, Миленко Филиповић пише нешто о Гавацијевој теоријској оријентацији таквим речима у којима се осећа дубоко разумевање и искрена подршка колегином опредељењу – речима којима као да је описао себе. То место гласи:

„Професор Гаваци у току свога дугогодишњег рада остао је по страни од разних школа или праваца у етнологији; био је особито имун према детерминизмима. Почео је и у току целог свог досадашњег рада остао убеђен и доследан представник емпиризма, али не оног једноставног који се задовољава констатовањем и описивањем чињеница, него користи у својим истраживањима и историјски метод и лингвистику и етнологију компарацију тако да су његови закључци редовно убедљиви и коначни (Филиповић, 1965, 4).

Скоро истим речима је касније дотични Милован Гаваци узвратио, описујући Филиповићев рад у етнологији (Гаваци, 1969-1970). На тај начин су очигледно један другог гледали да заштите од идеолошких прозивања, пошто емпиризму, те историјском и компаративном методу није имало шта да се приговори.

Било је доста покушаја да се у радовима Миленка Филиповића наслути нека теоријска оријентација. Тако је он препознатан као спроводитељ функционализма (Кулишић, 1955. и Горуновић, 2006 и 2007, 71-94), англо-америчке културне антропологије (Петровић, 1991(а), XV), немачке културноисторијске школе (Петровић, 1991(а), XVI), Цвијићеве антропогеографске школе (Кнежевић, 1970, 147; Влаховић, 1987, 207; Прошић-Дворнић, 2008, 364; Горуновић, 2008, 314), а квалификован је и као електик (Гаваци, 1969-1970, 9; Петровић, 1991(а), XV; Горуновић, 2006, 188). Нема сумње да се у његовим радовима може препознати упућеност у различите методске поступке, с којима се зближавао кроз праћење научне литературе. Али ни један теоријски правац – поновимо то - Филиповић није прихватио у потпуности, изузев антропогеографског, који је унапређивао и допуњавао. Најближи истинитом тумачењу био је Петар Влаховић када је написао две ствари: прво, „израстао из познате Цвијићеве ‘антропогеографске школе’, М. С. Филиповић јој је добрим делом остао веран настављач, али истодобно је унеколико и проширио њене оквире“ (Влаховић, 1987, 207); а затим и следеће: „приступао је оригиналном методом тражећи одговарајућа научна решења“ (Влаховић, 1969, 79).

Треба имати на уму шири друштвени контекст у ком се научна теорија може сагледати као својеврсна манифестација друштвених

ставова или ставова о друштву. Пример за ово представља управо Кулишићево тумачење функционализма као научног метода империјалистичке идеологије. У тексту у коме разматра сукоб Кулишића и Филиповића, Гордана Горуновић теоријско становиште Миленка Филиповића квалификује као протофункционализам, да тиме очува сазнање о присуству у српској и југословенској етнологији функционалног приступа, али и о истовременом неуспеху да се функционализам уведе у употребу. Ова квалификација је такође мотивисана функционалном позицијом етнологије у друштву, због употребљивости њених резултата као крајњег циља научних истраживања – баш како су то видели и Кулишић, са својом злонамерном интерпретацијом те чињенице, али и сам Филиповић, са својим залагањем за друштвену ангажованост етнологије. Гордана Горуновић набраја елементе на којима заснива овакву оцену Филиповићевог становишта, па спомиње на првом месту његов емпиризам, затим његову склоност такозваним етносоциолошким проблемима, као и „функционални приступ у проучавању савремене културе и примену етнологских знања у спровођењу друштвених акција и решавању практичних задатака (нпр. унутрашња колонизација, просвећивање и сузбијање празноверја, исхрана, услови становања)“ (Горуновић, 2006, 188). Сва је прилика да је Миленко Филиповић лако прихватио функционално тумачење културе и друштва јер је то конвенирало његовој укорењености у националној науци, са њеним разноврсним друштвеним и националним задацима.

Шпиро Кулишић инсистира на томе да он сам није против коришћења појма функције у приступу проблемима, штавише да се то не може ни избећи јер је функција неопходан термин и природно присутан у смислу улоге коју нека појава има у историјској динамици. Он се буни против функционализма као философског становишта са ког се приступа друштвеним акцијама на научној основи, и то због антиисторизма који је, како Кулишић то сматра, основна одлика функционално оријентисаног проучавања (Кулишић, 1955, 297). Међутим, из аргументације коју наводи за ово своје мишљење види се да он „никада није одмакао од ‘дословне интерпретације’ неколиких Маркових и Енгелсових теза“ (Горуновић, 2006, 186). Зато се стиче утисак да код функционализма

суштински не ваља само то што у његовој основи не стоји марксистичко-лењинистичка политичка философија и што је функционализам поникао у Британији, чији су се етнологи бавили преваходно народима Комонвелта, омогућавајући критичарима попут Шпира Кулишића да у њихову делатност читају политичке тежње за одржавањем тих народа у колонијалној подјармљености путем бесрамно идеолошки изманипулисане науке.

Из два разлога Шпиро Кулишић не би могао бити у праву. Пре свега, он је етнологију и политичку делатност поставио у јасан узрочно-последични однос. Не тврдимо да научна теорија може бити независна, неутрална, непристрасна и објективна у односу на околности. Напротив. Али, однос између научне теорије и друштвених услова не мора нужно да буде непосредан и транспарентан, пошто се они, даље, филтрирају кроз личност и околности научника. Друго, чињеница је да наука о тзв. примитивним народима у колонијама и наука о сопственом сеоском становништву не могу имати истоветне претпоставке, без обзира на то што се у оба случаја ради о проучавању подређених људи у односу на европски интелектуални слој коме истраживачи припадају. А свакако не може бити говора о тежњи да се задрже постојеће разлике између истраживача и истраживаних, што Кулишић вероватно подразумева кад пише о поробљавању колонијалних народа у контексту критике Филиповићевог рада. Он то још пише у ситуацији у којој Миленко Филиповић деценијама инсистира на томе да је крајњи циљ његовог рада унапређивање услова живота сељака, па било то по цену губљења елемената традицијске културе. Изгледа да се ради о томе да Миленко Филиповић не верује у комунистичку револуцију као метод побољшавања стања у друштву, нити у диктатуру пролетеријата као у најбоље уређење, па да је увређени Кулишић видео да може да га прозива на тој основи, користећи се злонамерном интерпретацијом функционализма и функционалне анализе. Другачије је свако повезивање Миленка Филиповића са колонијализмом потпуно бесмислено – осим ако је Шпиро Кулишић видео српски национални елемент у Босни и Херцеговини као квази-империјално наметање од стране Србије, што није немогуће и што би објаснило због чега је Филиповић оптужен баш за функ-

ционализам, када му он није био ништа ближи од неких других теоријских оријентација и научних школа; као што би објаснило и апсурд да је као одговор на Филиповићев текст о унапређењу организације научног рада стигла Кулишићева оптужба за теоријско и идеолошко „заstraњивање“.

Етнологија заиста не може да избегне своју судбину друштвено ангажоване науке, те је није могуће изузети од политичких претпоставки, као што је то могуће урадити са ботаником или минералогом. Уопште, знање о људским стварима изгледа да не може да буде скроз политички неутрално. Миленко Филиповић је нескривено желео да етнологија очува своју употребну вредност. Можда је томе допринело и познавање британског функционализма. Сасвим је извесно да је он на тај начин показао да је од почетка до краја своје каријере био доследни заступник традиције српске националне науке као свестрано научно поткрепљене бриге о интересима свог народа. Ово становиште се операционализовало према актуелним потребама, на један начин у Краљевини Србији, а на други у јужнословенској Краљевини, на трећи у Равногорском покрету, а опет другачије у социјалистичкој Југославији.

*

Антропогеографија је, од плодноне теоријско-методолошке концепције и капиталног националног пројекта, након рата постајала међу етнологима све више монографска форма, али то није омело Миленка Филиповића да негује њену теоријску и методолошку особеност, њену обухватну заинтересованост за живот народа, али све више преносећи њене поставке у оквир етнологије. Пре свега, бавио се он, кроз читаву своју каријеру, утврђивањем српског етничког/културног присуства у Босни. Након геноцида који је спровођен над Србима током Другог светског рата и услед антисрпске националне политике која је спровођена у Титовој Југославији, писање о српском становништву које је остало у областима изван такозване уже Србије, подложно однарођавању, добило је значај историјског сведочанства. Још пре рата је Миленко Фили-

повић био сведок збивања у Јужној Србији,²¹ док је етничка ситуација у Босни и Херцеговини шире позната читаоцима захваљујући збивањима с краја 20. века па све до овог тренутка, а нарочито није потребно ништа истицати у вези са Филиповићевим познавањем тамошњих етничких прилика. Он је, чак, видећи „у ком правцу ветар дува“ и већ нарушеног здравља, урадио 1967. године нешто што иначе није радио: објавио је разноврсне записе с неколиких терена, под насловом „Различита етнолошка грађа“. Објављивањем ове збирке забелешки Миленко Филиповић је обезбедио своје записе из српских крајева који су изгледали најрањивији с обзиром на антисрпску етничку политику коју су водили југословенски комунисти. У тој књизи се нашла грађа са Косова и из Метохије, затим посебно из села Жур са околним селима, из Црне Горе и Санџака, из Источне Херцеговине и Западне Босне (Филиповић, 1967).²²

Миленко Филиповић је промишљао о антропогеографији, налазећи начин да не дозволи да она просто згасне. Пре свега, користио је у свом раду оно што је она нудила научнику, у смислу теоријском и методолошком. Тумачио је, потом, научно завештање Јована Цвијића са етнолошког становишта, показујући да је он добрим делом утемељивач српске етнологије, баш као и антропогеографије (Филиповић, 1968). На тај начин је гледао да очува Цвијићев значај, пошто је овај спонтано био у опадању, заједно са опадањем значаја антропогеографије као национално ангажоване

21 У свом приступном предавању на Филозофском факултету у Скопљу, под насловом „О етнолошком проучавању Јужне Србије“, Филиповић је приметио да је етничко питање Јужне Србије и Македоније сложено и политизовано, као и да се дешавају „велике и нагле промене у етничким односима и културним тековинама“ (Филиповић, 1930, 121 и 122). О томе на шта је мислио погледати у: Цвијић 1921/1, 191-202 и 1991, 241-271, јер се свакако морао – и желео – да ослања на Цвијићеве налазе и упутства кад се спремао за рад на македонском терену.

22 На сличан начин је размишљао етномузиколог Миодраг Васиљевић, који је одмах након Другог светског рата кренуо у обилазак истих области на које се у свом мешаном зборнику концентрисао и Миленко Филиповић. Васиљевић је прво кренуо на Косово и Метохију, након што је издат указ о привременој забрани враћања колониста у њихова пређашња места живљења, коју је 6. марта 1945. објавио Службени гласник, а потписао министар унутрашњих послова, распоп Влада Зечевић. Потом је Васиљевић своју пажњу усмерио на Македонију, Санџак, Црну Гору, Лесковачку област (ово последње не би требало схватити као слутњу, него су ту превладали другачији разлози за избор терена). До своје смрти, 1963. године, Миодраг Васиљевић је, тако, објавио велику количину српских народних песама из области у којима је претило да убрзо више неће бити никога да их пева, макар не као српске песме (Васиљевић, 2003, 429).

науке. Представио је Филиповић на тај начин етнологију као науку која је спремна да прихвати наслеђе антропогеографије. Гледао је да удахне антропогеографским концептима нови живот, повезујући их са етнолошком методологијом. У том смислу је промишљао о кључним појмовима једне и друге науке и нашао начин да их интегрише, у оквиру процеса све детаљније диференцијације наука.

Овome ћемо посветити мало пажње. У тексту посвећеном Јовану Цвијићу написао је Миленко Филиповић да „етнолошка наука већ од својих почетака пати од једног озбиљног недостатка, а тај је да у њој није уопште посвећена довољна пажња теорији о самом етносу, њеном основном појму“ (Филиповић 1968, 39). Будући да га следеће године већ више није било на овом свету, можемо сматрати сасвим извесним да је у време када је ово написао Филиповић већ био радио на својој књизи *Теорија етноса*, која је требало да макар делимично отклони запажени недостатак етнолошке науке. Међутим, проблематика научних појмова и концепата етнологије и антропогеографије није Миленка Филиповића закупила тек пред крај живота. Више од деценије раније забележио је он, у другом свом тексту о Јовану Цвијићу, своја запажања на ту тему: „Имајући, дакле, у виду шта је све Цвијић уствари обухватио појмом 'психичких особина', углавном све оно што савремени етнологи на западу обухватају под појмом 'culture' (обично без технологије и привреде), 'психичке особине' су уствари запажања и разматрања о народној култури појединих области и предела“ (Филиповић, 1957, 22). Уз то казује и како он разуме смисао психичких типова у оквиру етнологије, када пише: „износећи карактеристике појединих 'психичких типова' и 'варијетета' (уствари етничких група и субгрупа, како бисмо ми то данас казали)“ ... итд. Овде видимо како је Миленко Филиповић једноставно изједначио ових неколико појмова – психичког типа, етничке групе, те обласне или предеоне културне целине – чиме је покушао да осмисли и систематизује терминологију коју користе етнологија и антропогеографија, с очигледним циљем да ове две науке здружи, унапреди и осавремени. Поред тога што је етнологију и антропогеографију на овај начин повезао међу собом, он је створио могућност повезивања са иностраним теоријама, између осталог кроз указивање на паралелизам појединих појмова.

Развијао је Миленко Филиповић ову своју делатност спајања етнологије и антропогеографије, као и формирања теоријске етнологије, најпре у раду „Стварање етничких група на планинама“. Овај текст је назвао својим првим доприносом теорији о етносу, чиме нам је омогућио да се делимично упознамо са процесом мишљења који га је водио ка планирању књиге *Теорија етноса*. За текст „Стварање етничких група на планинама“ Филиповић је искористио своју монографију *Озрењаци или Маглајци*, коју је објавио девет година раније, где је приметио да су се на три босанске планине, Озрену, Требави и Мајевици, као на неким острвима, биле изградиле релативно хомогене групе, диктиране природним и друштвеним географским условима (Филиповић, 1952, 5). Док је у тој монографији писао о етничким особинама једне од тих група, оне на Озрену, у тексту „Стварање етничких група на планинама“ Филиповићева пажња је била на анализи услова у којима су се ове три групе појавиле, трајале и нестале. Овај Филиповићев рад нас уверава у то да иако он познаје стране теорије о етносу ипак се држи свог схватања које произлази из српске научне традиције, што значи из Цвијићеве антропогеографије. Филиповић истиче теорију о етносу Сергеја Широкогорова, уз напомену да овај „није улазио у разматрања односа између облика рељефа и етничких заједница“ (Филиповић, 1961, 103), иако је у извесној мери узимао у обзир утицај природног окружења (Рихтман-Аугуштин, 1989, 125). Ово се показује на неколико места као карактеристика научног приступа Миленка Филиповића: да познаје стране теоријске приступе и да их уважава у оној мери у којој то сматра корисним, али да се ипак држи националне традиције у науци, што значи да се држи антропогеографије као аутентичне српске научне теорије.

Миленко Филиповић примећује, у тексту „Стварање етничких група на планинама“, да етносу није посвећена дужна пажња, иако би се очекивало да један овако кључан појам буде добро обрађен у науци. Након кратког осврта на Широкогоровљеву дефиницију етноса, с којом је упознат посредно, кроз напис његовог немачког следбеника Дитмара Кунца, из 1954. године,²³ Филиповић даје своју

23 Изненађујуће је да о овом аутору, нити о конкретном раду из кога се Миленко Филиповић обавестио о Широкогоровљевој теорији етноса, нисмо успели да пронађемо никакву информацију.

дефиницију етноса: „Свака људска група, без обзира на величину, која се по свом начину живота и по својим погледима издваја као целина из других група истога ранга је етнос, етничка група“ (Филиповић, 1961, 103). Даље он детаљније објашњава своје схватање етноса, етничке групе, на тај начин што уводи у комбинацију појам културе, као алтернативног етнологског приступа: с једне стране, сваки етнос се „састоји од људских бића која су творци и носиоци тог посебног начина живота или етничке културе“, док, с друге стране, етнос такође чине саме те „творевине, које су уједно и њихове карактеристике“ (Филиповић, 1961, 103). И раније је, пре „Стварања етничких група на планинама“ Филиповић користио етнос да означи групе одређене географским диктатом или културним карактеристикама или, пак, свешћу о посебности, идентитетом. У књизи *Озрењаџи или Маглајџи* он чак истиче идентитет – данас изузетно популаран појам у друштвеним и хуманистичким наукама - као најзначајнији фактор међу онима који опредељују ову групу као посебну (Филиповић, 1952, 2).

Када пише да „етничке особине једне такве групе увек претстављају једну органску целину и да се поједини обичаји и установе у неком крају или код неке групе могу разумети и објашњавати само као делови целине којој припадају“ (Филиповић, 1952, 2), Миленко Филиповић, пре свега, репродукује основну поставку функционалне теорије културе, али нам и показује да он на то гледа као на етничке одлике, то јест са позиција проучаваоца етноса, групе, а не саме културе. О појму културе се он изјаснио као о адаптивном механизму, када је написао да је највећи педагошки значај етнологије у томе што „развија и продубљује свест о јединству људског рода“ на тај начин што показује „да су разлике у животу појединих људских група само различита решења прилагођавања специфичним приликама“ (Филиповић, 1961(а), 8). Ако је култура одговор на природне и друштвене животне околности, док је, у исто време и збир етничких одлика, онда је Миленко Филиповић оваквим схватањем на нов темељ поставио најоспораванији Цвијићев појам – појам психичког типа. Уместо да га посматрамо као духовну или душевну категорију, овај појам би требало објашњавати сложеном динамиком која се остварује између чинилаца живота етничке заједнице, о чему смо

већ и навели Филиповићеве речи: „Имајући, дакле, у виду шта је све Цвијић уствари обухватио појмом 'психичких особина', углавном све оно што савремени етнологзи на западу обухватају под појмом 'culture' (обично без технологије и привреде), 'психичке особине' су уствари запажања и разматрања о народној култури појединих области и предела“ (Филиповић, 1957, 22).

И на други начин је Миленко Филиповић гледао да приближи међу собом етнологију и антропогеографију – пишући о самом Јовану Цвијићу као етлогу. У тексту који је написао за *Цвијићев зборник* Филиповић је упорно настојао да докаже да Цвијића треба сматрати етнологом. Он га читава четири пута назива оснивачем и утемељивачем научне етнологије код нас (Филиповић, 1968, на стр. 27 два пута, затим на стр. 38 и 40). Полемише Филиповић са Цвијићевим одбијањем да буде сматран етнологом. Поништава разлику између антропогеографије и етнологије када пише да је Цвијић „знатан део својих етнолошких резултата сматрао и објављивао под именом антропогеографије“ (Филиповић, 1968, 27). Што се тиче Цвијићеве студије *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва* - која упркос свом наслову који не може бити јасније опредељује ову студију као антропогеографско дело - Филиповић тврди да она ипак не говори само о антропогеографским проблемима: „То су“, сматра он, „истовремено и етнолошки проблеми, само посматрани с географског гледишта“ (Филиповић, 1968, 33). То би, ваљда, и могла да буде описна дефиниција антропогеографије. Захваљујући Јовану Цвијићу „почела је у етнолошкој науци да се разрађује теорија о етносу“, основном појму етнологије који је до тада био поприлично занемарен. Филиповић предлаже да се сакупе Цвијићева размишљања о етносу, да би се лакше оценио његов научни значај, а и да „послуже као наш допринос општој етнолошкој науци“ (Филиповић, 1968, 39). Видимо, тако, да је Миленко Филиповић чинио покушаје да савремена истраживања етноса повеже са научним делом Јована Цвијића.

Због тога што знамо за постојање Филиповићевог пројекта о теорији етноса, чија су разрада и резултат имали да испуне читаву књигу, нема смисла да покушавамо да реконструиремо његово становиште о етносу. Он је тај појам користио као неспорно стручан термин – по њему се зове наука којом се бавио – иако

је нагласио да је свестан његове неодређености. У раду „Стварање етничких група на планинама“ Миленко Филиповић је, ипак, дао две дефиниције - негативну и позитивну. Он прво изјављује да је етничка група неутралан назив за групу која се не може назвати ни народом, нити племеном или нацијом, а затим појашњава:

„Свака људска група, без обзира на величину, која се по свом начину живота и по својим погледима издваја као целина из других група истога ранга – је етнос, етничка група. Свака, пак, етничка група представља двојство по томе што се она састоји: 1) од људских бића која су творци и носиоци тог посебног начина живота и погледа, онога што се обично зове етничким особинама или етничком културом, и 2) од њихових творевина, које су једно и њихове карактеристике“ (Филиповић, 1961, 103)

Сматрамо да је овакво дефинисање етноса такође произишло из антропогеографског образовања које је Миленко Филиповић добио на студијама, чак из уважавања Јована Цвијића које је, како смо видели из сведочења његове школске другарице, показивао још у гимназији, али и из искуства блиског познавања сложених етничких прилика у родној Босни, коју је проучавао читавог живота, као и у Македонији, коју је још Цвијић био означио као изузетно сложenu територију у етничком и политичком смислу (Цвијић, 1921/1, 79, 181-202; 1991, 241-271). Цвијићево разумевање етничке ситуације код Јужних Словена имало је, номинално, југословенски карактер. Не стиче се утисак, ипак, читајући Цвијићеве текстове, да је становиште о јужнословенском јединству његов начелан политички став, него да је оно произишло из резултата његових антропогеографских истраживања. Међутим, у патриотском ставу су се политички и научни мотиви преплитали, па је могуће да је Цвијић из политичких разлога поткрепљивао тезу о – свакако присутном - југословенском културном јединству, наглашавао географске одлике које повезују јужнословенско становништво, као што је, на пример, динарски планински систем и особине њему припадајућег становништва (Цвијић 1921/2, 53-140). Цвијићево опажање да „од Истре па дубоко у Македонију могу се сељаци међу собом споразумевати“ (Цвијић, 1921/1, 214) јесте свакако плод његовог теренског искуства. Поли-

тика можда није покретала његову науку, али је делимично усмеравала.

У сваком случају је Миленко Филиповић прихватио од Јована Цвијића становиште о југословенском културном јединству, јер је оно основано на доказима да одређени терен омогућава, потпомаже или, пак, спречава проток података између локалних група, као и формирање одређених психичких одлика. Макар је Филиповић југословенско културно становиште заступао до Другог светског рата, на чијем је почетку, 1939. године, писао Рокфелеровој фондацији да, што се тиче сеоског живота и организације, „не само Југославија већ и читава Југоисточна Европа (...) у том погледу има изузетно јединство“ (Халперн и Хамел, 1982, xv). У другом писму упућеном на исту адресу, из 1951. године, Филиповић се изјашњава најопштије о свом опредељењу за предмет етнолошких проучавања као о првобитној заинтересованости за области, док се фокусирао на насеља и порекло становништва, да би касније тежиште пребацио на „шира проучавања која су обухватила све Србе и чак целу групу Јужних Словена и других балканских народа“ (Халперн и Хамел, 1982, xv). Поред Филиповићевог српског опредељења, које ипак уважава сложене јужнословенске и балканске прилике, видимо овде такође свесно померање са предратне антропогеографске концептуализације у оквиру појма *области* на ону послератну која се ослања на *групу*, крећући се у правцу социологије, то јест померајући нагласак са терена на људе.

Померајући фокус на етничку групу Миленко Филиповић се дистанцирао од строге титоистичке поделе Јужних Словена на народе и народности који су титулари социјалистичких република и покрајина, па је користио термине које је пре рата користила антропогеографија, када је говорила о јужнословенском јединству, о психичким и културним одликама које пресецају кроз народе, а које му је Шпиро Кулишић замерио: „умјесто народа и нација у први план истиче елементе, факторе, плурализам, механизам, симбиозу, друштвену кохезију и њене позитивне или негативне коефицијенте, итд, итд“ чиме „служи онима којима није у интересу друштвени прогрес и слободан развитак народа и нација“ (Кулишић, 1955, 301). Међутим, Миленко Филиповић је врло добро знао историјску причу сваког од југословенских „народа и нација“, међу којима су Срби и у том тренутку, у Титовој Југославији, поново подносили жртве,

овог пута у виду потирања српског идентитета Срба ван Србије, односно обезвређивања идентитета Срба у Србији. Филиповићева истраживања су била све више усмеравана социолошким и економским критеријима, али су и као таква дозвољавала коришћење антропогеографске терминологије. Међутим, Шпиро Кулишић је то протумачио као заступање политичког става који произлази из Цвијићевих широких истраживачких захвата. Они су давали предност везама над разликама међу јужнословенским народима, радећи у прилог такозваног интегралног југословенства – које се у каснијој Филиповићевој редакцији претворило у „елементе, факторе, плурализам, механизам, симбиозу, друштвену кохезију и њене позитивне или негативне коефицијенте, итд, итд“, насупротив Титовој политичкој заједници оделитих „народа и народности“.

Љутио се Кулишић због непрецизности критерија које Миленко Филиповић користи када говори о колективном идентитету. Тако му је приговорио што у наслову свог рада, који постоји на српском и на енглеском језику, не каже лепо „српски народ“ него околиша: у српској верзији се рад зове „Основни карактер и структура народног веровања у источном делу Југославије“ (Филиповић, 1953 и 1986, 7-23), док у енглеском наслову „православно становништво“ замењује „источни део Југославије“ (Филиповић, 1954). А све време се ради, каже Кулишић, о српској народној религији, с проширивањем на Бугаре и Македонце. Није јасно Кулишићу зашто је Миленко Филиповић „у наслову свог чланка избјегао национални критериј и употребио у нашем тексту географски, а у енглеском тексту вјерски критериј“ (Кулишић, 1955, 302). У ствари, Кулишићево разумевање енглеског наслова није најпрецизније. У енглеском преводу наслов гласи: *Folk religion among the Orthodox populations in eastern Yugoslavia*, то јест, није „источни део Југославије“ замењен „православним становништвом“. Да ли је злонамерно погрешно интерпретиран наслов или је Кулишићево непознавање енглеског језика учинило своје, тек, Миленко Филиповић је имао оправдан разлог да енглески превод свог рада наслови другачије него српски: верујемо да је тиме хтео да помогне страним читаоцима повећавајући експликативност наслова, будући да њима прилике у Југославији нису толико блиске као читаоцима верзије на српском. Кад се каже „источни део Југославије“, страном читаоцу то не говори ништа, тако да није згорег појаснити да се ради

о становништву које је православне вере. А Миленку Филиповићу су, како смо већ истакли, све ово међусобно замењиви концепти.

Шпиро Кулишић затим примећује, са подсмехом, како је Миленко Филиповић у том свом раду и Македонију и Босну третирао као српску народну територију (Кулишић, 1955, 301-302) - што нам посредно доказује да у оном свом раду у коме је напао Филиповићев функционализам није теоријска оријентација била заиста у фокусу, него је хтео да прекине Филиповићево прикривено истрајавање на старом српском националном питању. Порицање Срба ван Србије је карактеристика унутрашње националне политике у социјалистичкој Југославији. Међутим, првобитна југословенска идеја почива на опажању разноврсне сродности Јужних Словена, у чему је српско етничко име имало значајну улогу у аутоидентификацији и интеграцији јужнословенског становништва. „Великосрпска хегемонија“ је назив којим је са непријатељске стране названа та чињеница. Он носи дух борбе против српске духовне, културне и политичке традиције, чијем сузбијању и сатирању служи. Ова синтагма, истовремено и антисрпска и антијугословенска - антисаборна - била је политички експлоатисана, вешто, маштовито и често прикривено, и у Краљевини и у Титовој Југославији, а учествовала је и у окончању треће Југославије, односно Државне заједнице Србије и Црне Горе.²⁴ Док је Шпиро Кулишић као „салонски“ етнолог проповедао званично комунистичко учење о народима и народностима, дотле је Миленко Филиповић као изразити „теренац“, поштовалац Џвијићевог научног легата и српски родољуб покушавао да прилагоди антропогеографске теоријско-методолошке претпоставке и алатке новој друштвеној и политичкој стварности, за појимање сложене ситуације у којој се његов народ налазио по ко зна који пут.

24 „Великосрпска“ аргументација се још увек користи код оних који данас теже новим одвајањима делова српског народа и територије (в. нпр. „Угљанин поново позива стране мисије ‘у заштиту Бошњака’“, Политика онлајн, петак, 02. 03. 2018, <http://www.politika.rs/scc/clanak/399360/%D0%A3%D0%B3%D1%99%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD-%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D0%B0-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B5-%D1%83-%D0%B7%D0%B0%D1%88%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83-%D0%91%D0%BE%D1%88%D1%9A%D0%B0%D0%BA%D0%B0>, приступљено 03. 03. 2018.)

Закључак

Два становишта, међусобно повезана, највише одликују научну појаву Миленка Филиповића. Прво, то је оданост теоријском завештању Јована Цвијића, које је овај оставио српској науци у виду своје антропогеографије. А друго јесте Филиповићево прихватање целокупне традиције друштвено заинтересоване, национално одговорне и – у дисциплинарном смислу – широко постављене науке, коју су практиковали скоро сви наши значајни научници пре њега, док су тежили томе да њихов научни рад, осим у животу научне заједнице, учествује и у друштвеном, културном и политичком животу модерне српске нације. Ово полихисторско усмерење великог броја најзначајнијих српских научника, па и Миленка Филиповића међу њима, именовали смо као *националну науку*. Следили смо у томе Александра Миљковића, који је први јасно препознао национално одговорно, родољубиво надахнуће као карактеристичан начин на који велики број српских научника хуманистичког и друштвеног усмерења приступа проучавању. Национална наука, тако, и сама представља својеврсну етничку особину, доказујући тенденцију ка интегрисаности српског друштва и културе. За националну науку је још особен интегрални приступ изучавању чињеница народног живота, историје, културе.

Упознавање живота народа, у садашњости и прошлости, као и учествовање у њему кроз различите доприносе друштву и култури, спроводили су српски научници као полихистори, сваки од њих превазилазећи границе које деле различите научне дисциплине. На то их је покретала жеља да сазнају о свом народу и да учине за њега највише што могу као научници, служећи се латералним приступом чињеницама, које су на тај начин захватили у њиховој појавној сло-

жености. То није, дакле, одлика минорне неколицине него значајног броја српских научника 19. и прве половине 20. века. Јован Цвијић је, у одређеној мери, експликовао основе *националне науке* у свом програмском говору из 1907. године, под насловом „О научном раду“, и теоријско-методолошки их кодификовао у својој антропогеографији. На тај начин је антропогеографија постала специфичним и репрезентативним производом модерне српске нације, али и примерено средство за његово проучавање. То је била основа за формирање препознатљиве школе у српској науци, што је релативно ретка одлика националних култура, оних које могу истаћи научнике таквих интелектуалних и душевних способности какве је имао Јован Цвијић.

Миленко Филиповић је био један од многих који су препознали Цвијићеву мисију и значај, како за науку уопште, тако и за српску културу. Зато је кроз читаву своју каријеру остао привржен антропогеографском научном оквиру. То, ипак, не значи да је његово научно дело стагнантно. Напротив. Миленко Филиповић развија и унапређује наслеђе антропогеографије, *српске националне науке*, обогаћујући је сазнањима која је стицао кроз сопствена истраживачка искуства, кроз сазревање и развој својих научних ставова, што добрим делом има да захвали својим контактима са иностраном литературом и колегама. Јер, *национална наука* није аутархична, него је отворена за развитак.

Миленко Филиповић је имао очигледну жељу да српску етнологију координише са антропогеографијом, а после рата да је учини и наследницом антропогеографије – пошто је ова тада дочекала да буде обесмишљена са своје ваннаучне стране, као национално одговорна, чиме је нарушен укупан њен интегритет. Миленко Филиповић је тада прискочио да антропогеографске концепте унапређује и развија у оквиру етнологије, захваљујући чему је етнологија преузела барјак *националне науке*. Да се послужимо овде Цвијићевим речима као метафоричним за *српску националну науку*, којој је доприносио и Миленко Филиповић: „У Србији постоји јасно изражена тежња да се комбинацијом из различних културних утицаја и националног духа створи оригинална цивилизација“ (Цвијић, 1921, 87). Тако је у научном домену Јован Цвијић створио оригиналну науку, структурисањем традиције којој су допринели

многи његови претходници, а након њега и последници, све до комунистичког периода који је укинуо српско грађанство као носиоца оних вредности на којима се оснива национална наука. Миленко Филиповић је ишао тим трагом, даље у правцу разрађивања и унапређивања Цвијићевог наслеђа, колико је то било могуће у новим околностима. Ослањао се Филиповић за ту потребу на своје велико знање, на своје богато искуство и на своју приврженост свом народу, као што су то радили и његови претходници у *националној науци*. Миленко Филиповић није заборављао на научну сцену, увек тежећи томе да одржава и развија контакте са колегама, и у земљи и у иностранству. Ипак, ако је крајњи циљ научних проучавања досезање истинитих спознаја, те можда и употребљивост резултата, онда нема дилеме око предности коју доноси концепт *националне науке* - баш као што одело шивено по мери код кројача боље стоји него оно индустријски дизајнирано и шивено на монтажној траци. Национална наука је двосмерна: колико се дефинише као проучавање живота народа у садашњости и прошлости, толико је и објављивање нације кроз науку, приказивање у научним резултатима свега онога што је могуће или важно знати о народу, о нацији. Она, тако, представља употребу науке у правцу бољег унутарнационалног и међунационалног разумевања, што је Миленку Филиповићу од почетка његове каријере било значајно.

Српска се национална наука разликује од онога што се назива интердисциплинарним приступом утолико уколико произлази из сложеног и динамичног односа између научника и културе, коју он истовремено и проучава и користи и ствара, припадајући јој, са најдубљим унутрашњим разумевањем. Тако се приступ посленика *националне науке* разликује битно од истраживања помоћу рационално конструисаних и универзално примењивих теорија које нису подржане емоцијом и приврженошћу, што ће рећи: целом личношћу научника. Полихисторство није исто што и интердисциплинарност: прво подразумева способност једног човека да научним средствима појми сложену стварност, научни интегритет у дословном смислу речи; док је друго последица удруживања две-три дисциплине потекле из система распарчаних специјализованих приступа деловима стварности.

У домаћим научним круговима је научно дело Миленка Филиповића наишло на различите оцене: колеге који су га лично познавали, његови савременици, оцењивали су га уопштеним речима, свакако да би избегли писање о његовом одговорном ставу у односу на српски народ у временима када то није било нарочито популарно – у Краљевини Југославији, која је фаворизовала југословенство, односно прихватљиво – у социјалистичкој Југославији, која је сузбијала српство; док млађи посленици наше науке, данашњи српски етнологи-антрополози, мере његово дело најрадије мером данашњом, мером насталом након спроведеног процеса *антропологизације* српске етнологије. Та мера је одређена схватањем научности као замишљене потпуне непристрасности и рационалности, с које се национални став проглашава пристрасношћу, па испада да Миленко Филиповић није научник, а његов утицај на млађе генерације је, због тога, практично непостојећи. Сматрали смо да Миленка Филиповића прво треба оценити његовом мером, онако како је заслужио својим преданим радом у српској етнологији, која је у другој половини његовог живота – захваљујући управо њему - била главни чувар национално одговорног и широко постављеног проучавања народа, интегрално и латерално конципираног.

Оно што је најчешће писано о Филиповићу писано је на такав начин да се заобилази суштина његовог идејног опредељења, као метатеорије у којој се находила његова научна мисао. Све то већ нешто говори о збивањима у науци, којима желимо да допринесемо овом књигом у правцу већег ослањања на здање које су зидали српски научници све до Титовог периода, када је учињен скок у сасвим другачију друштвену и људску (антрополошку) стварност. Тај рез, којим је озбиљно нарушен континуитет у културној традицији српског грађанског друштва, учинио је да је дело Миленка Филиповића данас занемарено. Циљ ове књиге јесте да подстакне на истраживања самог Миленка Филиповића, као и око њега, кроз позитивно вредновање *српске националне науке*, али и читавог пратећег амбијента. Тај амбијент чини српско грађанско друштво, какво је постојало у модерној Србији предтитовског периода, чија култура обухвата „од традиционализма до модернизма, од патријархално-племенског преко грађанског (као конзервативног и

као модерног) до авангардног осећања живота (Ломпар, 2014, 489-490). Ово нам се чини важним због тога што данашња самопроглашена грађанска свест негује вредности које превасходно представљају порицање предратних грађанских вредности, због чега они који данас покушавају да успоставе Титом прекинути културни континуитет бивају неретко означени као противници сваковрсног напретка. Обележја српске грађанске традиције које произлазе из хришћанског морала, као што су „поверење у културу, диверсификација средстава, интегрализам, ненасилност“, умеју данас да буду занемарене и сведене, поступком „интерпретативне редукције“, „на облике и форме српског национализма“ (Ломпар, 2014, 532-533, 489-490), који је посебно омражен у савременом западном свету (Ломпар, 2014, 57-59 и другде). Време је зрело да се престане са усиљеним приписивањем кривице српском родољубљу - након што су нестали и Аустро-Угарска, и НДХ, и Тито. У родољубљу нема кривице за његову злоупотребу, а има подстицаја за стваралаштво: оно је надахнуће многих и многих лепих мисли, дирљивих или величанствених дела, племенитих поступака, корисних друштвених форми и политичких метода, потресних доживљаја.

Друштвеним и политичким условима у којима је Миленко Филиповић морао да ради након рата, у социјалистичкој Југославији, нисмо посветили онолико описа колико смо посветили периоду његовог одрастања и сазревања, због тога што је том периоду посвећена већа пажња других аутора. Наши писци о историји етнологије и антропологије радо се баве Титовом епохом, градећи све детаљнију слику ситуације у тадашњој етнологији, која ће, надамо се, коначно показати и сурову страну тог историјског периода (који у наше време доживљава своју нову идеализацију). Свакако да постоји тежња да се успостави континуитет и са тим током наше науке, поред оног тока који је водио „из етнологије у антропологију“ (Ковачевић, 2005) а који је такође обрађен у радовима колега. У многим се правцима гранала наша национална наука, пошто је апсорбовала многе заносе, идеје, узоре, пројекте.

Нисмо се овде, као ни Титовим периодом, много бавили разматрањем питања садржи ли научно дело Миленка Филиповића назнаке о његовој упућености у ову или ону западну теорију. То

су прелиминарно урадили неколики аутори текстова о њему или о околностима у којима је радио, показавши да је он још у предратном периоду остварио контакт са америчким колегама, а нарочито је у послератном периоду интензивирао односе са иностранством, кроз личне везе, учествовање у удружењима етнолога, те праћење литературе. Сматрали смо да детаљно истраживање у том правцу, о Филиповићевим везама са иностранством, захтева посебну студију. Циљ овог нашег осврта на Филиповићево научно дело био је да покажемо у каквом се генералном расположењу он определио за етнологију и, потом, бавио њоме, исто као и да, тим путем, подстакнемо свест о постојању и занимање за специфичну српску научну традицију која је именована као *национална наука*, са антропологеографијом као својом кристализацијом. У сваком случају, укључивање страних научних достигнућа није за Филиповића значило нужно одрицање од домаће традиције.

Миленко Филиповић је, дакле, био типичан представник аутентичног српског грађанства и *српске националне науке* као карактеристичног научног приступа. Он је био научник у служби остваривања добробити за народ који је проучавао и коме је припадао. Научно је дело Миленка Филиповића оно које истовремено чува традицију српске науке као националног задатка и особених свестраних интересовања научника, те који доноси у њу новине које је он сазнавао кроз сопствено искуство, као и пратећи страну литературу и кроз контакте са колегама из иностранства, највише из Америке. Миленко Филиповић је тај који је почео да уводи у српску етнологију погледе и приступе британске и америчке антропологије, као друштвено-научна достигнућа нација које су оствариле политичку и културну доминацију у периоду након другог светског рата. Ове чињенице истовремено представљају сведочанство о томе да је његов патриотизам био непристрасан, то јест да није имао шовинистички и ксенофобични карактер, него да је представљао део шире традиције, особене за европску грађанску културу која је и изнедрила модерни појам народа, нације и родољубља, из свог хришћанског искуства и друштвене динамике и теорије, а који се код Срба повезао са специфичним светосавским појимањем нације (Миљковић Матић, 2016).

Као патриота се Миленко Филиповић показује посредно, али на више начина. Уочено је да се поглавито бавио проучавањем Срба, чак и далеко ван граница Југославије – на пример, писао је о галипољским Србима, које су Турци пресељавали у Малу Азију; такође, прикупио је документацију о српским исељеницима у Америку, од чега је требало да настане бар једна књига. На други начин се Филиповићева фокусираност на свој народ показује кроз његово трајно опредељење за примену научних резултата у смислу доприношења добробити народа, о чему је писао од почетка до краја своје каријере. Али и само преформулисавање задатака етнологије као националне науке сведочи о његовој родољубивој оријентацији. Ово се, додуше, преклопило у извесној мери са задацима које је етнологији нудио социјализам, са својом идејом о изградњи новог човека. Основано је, ипак, сматрати да Миленко Филиповић није био присталица изградње социјалистичког човека, који раскида са прошлошћу и хрли ка материјалистичком рајском друштву оствареном помоћу диктатуре пролетаријата. Филиповићево опредељење за националне задатке није истицано од колега скоро уопште, изузевши, као што смо рекли, једне јасне предратне реченице Јована Трифуноског, те неких натукница Петра Влаховића и Анта Бабића у том правцу, те кратке али садржајне опаске Гордане Горуновић и, коначно, сврставања на ту страну од Александра Миљковића. У деценијама титоизма није било пожељно да се о тим стварима говори, а касније није деловало важно, када су се српски етнологии препустили струјањима са глобализујућег Запада, а национална наука стављена *ad acta*.

Што се тиче теоријско-методолошког становишта Миленка Филиповића више пута је изнето мишљење је да би га требало сматрати превасходним емпириком, који је у највећој мери гледао да документује народни живот а не да му приступа са интерпретативним намерама. Уколико је тачно, утолико је то било с добрим разлогом. О много чему се, наиме, није смело говорити у време када је о Миленку Филиповићу писано у највећој мери. Владавина комунистичке идеологије у земљи простирала се и на науку, тако да ни сам Миленко Филиповић није смео да се упушта претерано у проучавање страних научних теорија и експериментисање са њи-

ховом применом, нити су они који су писали о њему смели, такође, да покажу да те теорије познају тиме што би препознали у његовом раду одговарајућа становишта. Емпиризам, као приступ безбедан од идеолошког оцењивања, одликује нашу етнологију социјалистичког периода уопште (Павковић, Бандић, Ковачевић, 1983, 109). Мишљења која су о Филиповићу исказивана касније, деценијама након његове смрти, када су се друштвени услови променили, ишла су у правцу указивања на то да је он, паралелно са унапређивањем антропогеографије, пратио иностране токове у етнологији и антропологији и да је прилично добро био упознат са радом и источноевропских и западноевропских, а посебно америчких колега, с којима је одржавао интензиван контакт. То се у његовим касним радовима и види, па су писци о њему препознали различите утицаје и углавном се сложили око тога да дело Миленка Филиповића представља почетак *антропологизације* српске етнологије, у ком правцу је она одлучно и кренула непуну деценију након његовог упокојења.

Филиповићева заинтересованост за укључивање иностраних научних ставова и поступака у сопствени научни поглед и рад имала је за циљ отварање српске етнологије за размену искустава са етнологијом и антропологијом у другим земљама. Никако није у перспективи овакве Филиповићеве политике стојало оно што се данас може видети као резултат *антропологизације* српске етнологије, а то је напуштање домаће научне традиције из периода који је претходио антропологизацији. Као што смо већ истакли, овде *антропологизација*, истовремено са окретањем ка страним идејним оквирима и интерпретативним поступцима, одвајање и удаљавање од традиције *српске националне науке*, основане на жељи да се проучавање живота народа постави на строго рационалну основу и очисти од уплива чувстава, те да се истраживања спроводе више као демонстрација различитих теорија и метода него као одговор на потребе друштва, народа, нације. Међутим, управо на тај начин се добија једна наука која је сама себи сврха (в. овде, на стр. 55). Миленко Филиповић представља пример грађанског етнологашкошкованог у амбијенту национално одговорне полихисторске традиције, који је своју науку успешно развијао и прилагођавао

савременим друштвеним и научним токовима, а да ипак није одступио од њених - и својих - начелних поставки, у којима су обједињени одговорност према народу и друштву, политичка свесност, те теоријска стабилност, са дубоком приврженошћу проучаваном народу у чијем интересу се ради.

Миленко Филиповић, тако, стоји у историји српске етнологије као настављач научне делатности бројних и значајних наших умова ангажованих у научном истраживању, изградњи и унапређивању живота народа и нације – а, наравно, и саме науке, као разумног и одговорног приступа свету и као културне тековине. Тешко је говорити о непристрасној друштвеној и хуманистичкој науци. Увек постоји другостепени циљ који истраживач види (или интуитивно слути, или га, можда, уопште није свестан) у крајњој тачки своје перспективе, а који може представљати нечији интерес. Сматрамо да је и природан и етички избор за етнологе да то буде интерес проучаваних етничких група, нација – етноса, народа, поготово када им научници и сами припадају, као што је то био случај са Миленком Филиповићем. За исправност оваквог становишта је доказ најчувенији захтев класичне истраживачке методологије етнологије и антропологије: *посматрање са учествовањем*, чији је циљ управо то да се истраживач сроди са групом коју проучава и доживи је *изнутра*, то јест на емотиван и интуитиван начин, као своју, са љубављу, разумевањем, саучествовањем и dobrим намерама.

У том смислу смо се трудили да и ово наше предузеће буде у интересу самог Миленка Филиповића, као и науке каквом се бавио. Добро би било када би овај осврт подстакао даља и детаљнија истраживања богатог наслеђа које нам је остало иза Миленка Филиповића и *српске националне науке*, али и интензивирање рада у традицији коју нам његово дело преноси. Јер, оно може представљати и стециште традиционалних и полазиште модерних токова српске науке. Покушали смо да поставимо научну појаву Миленка Филиповића у истини, колико год је то могуће. Надамо се да смо у том послу успели, макар толико да он не би био незадовољан овом књигом.

Навођена и коментарисана литература

Алексић, 1998 – Pero Aleksić, „Nečastivi na beogradskom Univerzitetu“, internet izdanje časopisa *Srpsko nasleđe, Istorijske sveske*, Broj 3, Mart 1998, na adresi <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-l/1998/02/article-09.html>, приступљено 12. 11. 2017.

Бабић, 1970 – Anto Babić, „Akademik Milenko Filipović In memoriam“, *Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Knjiga XXXVIII, Odeljenje društvenih nauka, Knjiga 13, Sarajevo, 5-8

Бандић, 1986 – Душан Бандић, „Миленко Филиповић као истраживач народне религије Јужних Словена“, у: Миленко С. Филиповић, *Трачки коњаник - Студије из духовне културе*, Радове изабрао др Иван Ковачевић, Поговор написао др Душан Бандић, Библиотека Баштина, 22, Просвета, Београд, 339-348

Бељкашић-Хаџидедић, 1970 – Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić, „In memoriam Akademik prof. dr Milenko S. Filipović“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Knj. XXIV-XXV, 421-423

Берђајев, 1992 – Nikolaj Berđajev, *Carstvo duha i carstvo ćesara*, IP Svetovi / Dobra vest, Novi Sad

Богичевић, 1974 – Vojislav Bogičević, „Nacionalno-oslobodilački pokret u gimnaziji u Tuzli, 1903-1914“, *Spomenica 75 godina Gimnazije u Tuzli 1899-1974*, Gimnazija u Tuzli, 81-112

Весовић и Николић, 1996 – Милан Весовић и Коста Николић, *Уједињене српске земље: равнороски национални програм*, Време књиге, Београд

Влаховић, 1969 – Петар Влаховић, „Миленко С. Филиповић и југословенска етнологија“, Из *Гласника Српског географског друштва*, Св. XLIX, Бр. 2, Београд, 71-85

Влаховић, 1970 – Петар Влаховић, „In memoriam Др Миленко С. Филиповић (1902-1969)“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 55, Нови Сад, 190-191

Влаховић, 1987 – Петар Влаховић, *Писци наше етнологије и антропологије*, чланак „Општи осврт на рад др Миленка С. Филиповића“, *Етноантрополошки проблеми* I, Београд, 204-212 (првобитно објављено у *Гласнику Етнографског института*, књ. XVI-XVIII, Београд 1970.)

Вукановић, 1937 – Татомир Вукановић, „Библиографија радова Миленка С. Филиповића“, *Гласник Етнографског музеја*, 12, Београд, 214-218

Вукмановић, 1987 – Milan Vukmanović, „Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički proces đacima 1915-1916 godine“, Poseban otisak iz zbornika *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Univerzitet „Đuro Pucar Stari“, Banja Luka, Institut za istoriju u Banjaluci, Banjaluka, 241-275

Гаваци, 1969-1970 – Милован Гаваци, „Миленко С. Филиповић“, *Рад војвођанских музеја*, 18-19, Нови Сад, 7-9

Гађиновић, 2010 – Радослав Гађиновић, „Млада Босна и српско национално питање“, *Политичка ревија* 1/2010, 437-456

Гађиновић, 2014 – Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, Медија центар Одбрана, Београд

Глушчевић и др, 1962 – М. Глушчевић, М. Бјеловитић, Н. Хаџидедић, Ј. Трифуновски, „Живот и рад проф. др Миленка С. Филиповића – поводом шездесетгодишњице живота“, *Географски преглед* VI, Сарајево, 13-24

Горуновић, 2006 – Gordana Gorunović, „Pseudomarksizam i protofunkcionalizam u srpskoj etnologiji: Kulišić vs. Filipović“, *Етноантрополошки проблеми* н.с. год. 1. св. 2, Београд, 185-208

Горуновић, 2007 – Gordana Gorunović, *Srpska etnologija i marksizam. Naučno delo Špire Kulišića*, Etnološka biblioteka, Knjiga 22, Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Београд

Горуновић, 2008 – Gordana Gorunović, „On a Not So Well Tempered Marxism: Ideological Criticism, Historical Reconstructions, and a Late Return to Ethnogenesis in the Work of Špiro Kulišić”, у: Mihăilescu, Vintilă, Ilija Iliev and Slobodan Naumović, (Eds.), *Studying Peoples in the People’s Democracies II. Socialist Era Anthropology in South-East Europe*, Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 17, Lit Verlag, Halle-Münster-Berlin-London, 307-335

Грчић, 2015 – Мирко Грчић, „Цвијићева антропогеографска школа“, у зборнику *Јован Цвијић – живот, дело, време. Поводом 150 година од рођења*, Уредили Видојко Јовић и Александар Костић, Српска академија наука и уметности и Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, 177-182

Дентон, 2013 – Вилијем Дентон, *Србија и Срби*, Службени гласник, Београд

Душанић, 1970 – Светозар Ст. Душанић, „In memoriam Др Миленко Филиповић, професор Универзитета у пензији“, *Православље – новине српске патријаршије*, Година IV, Број 75, Београд, 11

Вујичић/Ђорђевић, 2016 – Dragan Vujičić, „Dr Životije Đorđević: ‘Око 80.000 ustaša bilo u Titovim uniformama, Hrvati su prodavali iskopane оси Srba!’”, *Вечерње новости online*, 24. april 2016, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:602114-Dr-Zivotije-Djordjevic:Око-80000-ustasa-bilo-u-Titovim-uniformama-Hrvati-su-prodavali-iskopane-osi-Srba>, приступљено 23. 11. 2017.

Ђорђевић, 1906 – Тихомир Ђорђевић, „О етнологији“, *Српски књижевни гласник XVII* (7), 520-532

Ђорђевић, 1926 – Тихомир Ђорђевић, „Шта значи камен о врату?“, *Гласник Скопског научног друштва*, I

Епископ Хризостом, 2010 – Епископ Хризостом, „Народна хришћанска заједница“, *Тихи глас. Беседе и чланци*, (Издање манастира Светог Архиђакона Стефана у Сланцима код Београда), 237-265

Ердељановић, 1906 – Јован Ердељановић, „Етнологија, етнографија и сродне им науке“, Оштампано из *Дела*, Београд

Ердељановић, 1907 – Јован Ердељановић, *Кучи, племе у Црној Гори*, Насеља српских земаља, књ. 4, Српски етнографски зборник, књ. VIII, Српска краљевска академија, Београд

Ерлих, 1969 - Vera St. Erlich, „In memoriam profesoru Milenku S. Filipoviću“, *Sociologija sela*, 25, God. VII, Juli-Septembar, 94-98

Живковић, 2017 – Никола Н. Живковић, „Приказ књиге Јелене Кострикове ‘Геополитички интереси Русије и словенско питање’“, објављено на блогу *Стање ствари*, <https://stanjestvari.com/2017/11/28/p-zivkovic-kostrikova/>, приступљено 29. 11. 2017.

Зечевић и Поповић, 1996 – Miodrag Zečević i Jovan Popović (priedili), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Arhiv Jugoslavije i ZAD – Preduzeće za izdavačko grafičku delatnost, Beograd

Јевтић, 2004 – Бранислав Јевтић, „Врховна команда ЈВуО“, *Српска реч*, број 357, 27. октобар 2004, 44-45

Јелић, 1931(а) – Илија Јелић, *Шта значи камен о врату. Историско-правна студија*, Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд

Јелић, 1931(б) – Илија Јелић, *Трагови гостинске обљубе код нашега народа. Историско-правна студија*, Библиотека за правне и друштвене науке, књ.26, Београд

Јелић, 1933(а) – Илија Јелић, „Шта значи камен о врату. Одговор г. Миленку С. Филиповићу“, Прештампано из часописа *Живот и рад*, Београд

Јелић 1933(б) – Илија Јелић, „О гостинској обљуби у нашем народу. Одговор г. Мил. С. Филиповићу“, Прештампано из часописа *Живот и рад* за 1933, Београд

Јовић и Костић, 2015 – Јован Цвијић – живот, дело, време. Поводом 150 година од рођења, Уредили Видојко Јовић и Александар Костић, Српска академија наука и уметности и Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд

Калај, 1882 – Венијамин Калаји, *Историја српског народа*, Београд (скенирано електронско издање)

Караџић, 1972 – Вук Стефановић Караџић, „Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона“, *Етнографски списи. Сабрана дела Вука Караџића*, Просвета, Београд

Кнежевић, 1994 – Милош Кнежевић, „Божидар Марковић: Повратак вере у демократију“, *Творци и тумачи. Разговори са десет савременика*, Дом културе „Студентски град“, Београд, 175-194

Кнежевић, 1970 - Srebrica Knežević, „Doprinos akademika prof. dr Milenka S. Filipovića izučavanju problema narodne zdravstvene kulture“, *Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae*, Anno X, 1, Societas Jugoslavica Historiae, 145-151

Ковачевић, 1978 – Иван Ковачевић, *Научно дело Сретена Вукосављевића*, Пријепоље

Ковачевић, 2001/2 - Иван Ковачевић, *Историја српске етнологије II Правци и одломци*, Етнолошка библиотека, Књига 2, Београд

Ковачевић, 2005 – Иван Ковачевић, „Из етнологије у антропологију (Српска етнологија у последње три деценије 1975-2005)“, *Етнологија и антропологија: стање и перспективе*, Зборник Етнографског института САНУ 21, Београд, 11-19

Ковачевић, 2006 – Иван Ковачевић, *Традиција модерног : Прилози историји савремене антропологије*, Етнолошка библиотека, Књига 20, Српски генеалогски центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета, Београд

Ковачевић, 2010 - Ivan Kovačević, *Antropologija između scijentizma i disolucije*, Etnološka biblioteka, Knjiga 50, Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd

Краљачић, 1987 – Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Biblioteka „Kulturno nasleđe“, Sarajevo

Кулишић, 1955 - Špiro Kulišić, „Antiistorizam funkcionalne škole u etnologiji“, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, 11-12, Novembar-Decembar, Godina VII, Knjiga II, Sarajevo, 296-302

Кулишић, 1956 – Špiro Kulišić, „Još o funkcionalizmu u etnologiji. Odgovor d-r Milenku Filipoviću“, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, 7-8, Juli-Avgust, Godina VIII, Knjiga II, Sarajevo, 463-466

Куртовић, 2013 – Larisa Kurtović, „Cataloguing Tradition in a Socialist Republic: Ethnology in Bosnia-Herzegovina 1945-1990“, Aleksandar Bošković and Chris Hann (Eds.), *The Anthropological Field on the Margins of Europe, 1945-1991*, Lit Verlag, Wien- Zürich – Berlin- Münster, 305-339

Ломпар, 2014 – Мило Ломпар, *Дух самопорицања - Прилог критици српске културне политике - У сенци туђинске власти*, Пето издање, Evro Giunti, Крагујевац

Љубоја, 1988 – Gordana Ljuboja, „Savremene sovjetske i zapadne teorije o etnosu“, *Sociologija*, vol.XXX, br.1, 97-117

Марковић Б., 1937 – Божидар С. Марковић, *Начела демократије*, Библиотека Политика и друштво, 2, Издавачка задруга Политика и друштво, Београд

Марковић З., 1968/69 - Загорка Марковић, „In memoriam Професор др Миленко С. Филиповић“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Књига 31-32, 499-501

Марковић П., 1996 – Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Службени лист СРЈ, Београд

Мастиловић, 2012 – Драга Мастиловић, *Између српства и југословенства – Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Филип Вишњић, Београд и СПКД Просвјета, Гацко, Београд

Мастиловић, 2017 – Драга Мастиловић, „Злочини над Србима у Босни и Херцеговини 1914. године. Први и Други дио“, објављено на сајту *Фонд стратешке културе*, <http://www.fsksr.rs/fond-strateske-kulture/politika/zlocini-nad-srbima-u-bosni-i-hercegovini-1914-godine-prvi-dio/> и <http://www.fsksr.rs/fond-strateske-kulture/autorski-tekstovi/zlocini-nad-srbima-u-bosni-i-hercegovini-1914-godine-drugi-dio/>, приступљено 30. 11. 2017.

Матић и др. (ур.), 2016 - *Јован Цвијић и српска етнологија и антропологија*, Уредили Милош Матић, Младена Прелић и Марко Пишев, Етнографски музеј у Београду, Етнографски институт САНУ, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, Београд

Милосављевић, 1997 – Петар Милосављевић, „Перо Слијепчевић и образовање народа у новој држави“, *Српска проза данас. Перо и Ђоко Слијепчевић: Живот и дјело, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи. Научни скуп у Гацку 19. и 20. септембар 1997.* Текстовете изабрао и приредио Радослав Брагић, Издавачи: Просвјета – Билећа, Просвјета – Гацко, Планета – Београд, 176-180

Милошевић, 2005 - Прим. др Павле Милошевић, *Југословенска војска у отаџбини 1941-1945*, Српска либерална странка, Београд, доступно на интернету <http://www.znaci.net/00003/536.pdf>, приступљено 14. 12. 2017.

Миљковић, 1975 – Aleksandar A. Miljković, „O Sretenu Vukosavljeviću kao sociologu našeg sela“, *Sociološki pregled*, Broj 1, Godina IX, Beograd, 15-26

Миљковић, 1991 – Александар А. Миљковић, *У служби истине и демократије: Делатност предратне библиотеке „Политика и друштво“*, Библиотека Политика и друштво, 52, Издавачка задруга Политика и друштво и Научна књига, Београд

Миљковић, 2005 – Александар А. Миљковић, „Старо Скопље из тридесетих година XX века“, *Вардарски зборник*, 4, САНУ, Београд, 141-165

Миљковић, 2008 – Александар А. Миљковић, „Скопље и Македонија. Сlike о земљи и народу из 30-их година XX века, у сећањима и на породичним фотографијама“, *Вардарски зборник*, 6, САНУ, Београд, 197-217

Миљковић, 2010 - Александар А. Миљковић, „Оглед о Миленку С. Филиповићу као истраживачу Македоније (Јужне Србије) до шесто-априлског рата 1941. године“, *Вардарски зборник*, 7, САНУ, Београд, 33-86

Миљковић Матић, 2007 – Јелена Миљковић Матић, *Кривична етнологија. Епизода из историје српске науке*, Институт за политичке студије, Београд

Миљковић Матић, 2016 – Јелена Миљковић Матић, „Како је Жарко Видовић објашњавао нацију са хришћанског становишта“, *Политичка ревија*, бр. 4, 1-16

Митровић, 2011 – Momčilo Mitrović, „Prilog izučavanju Suda časti na Beogradskom Univerzitetu“, *Desničini susreti 2009*, Zbornik radova, Uredili Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić, Ivana Cvijović Javorina, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 177-187

Мујбеговић, 2008 – Vera Mujbegović, *Tuzla moje mladosti*, интернет издање на адреси http://www.znaci.net/00001/248_3.htm, приступљено 10. 01. 2018.

Надовеза, 2014 – Бранко Надовеза, „Предлози уређења Србије од 1914. године до Версајске мировне конференције“, *Баштина*, св. 36, Приштина-Лепосавић, 171-187

Наумовић, 2008 – Slobodan Naumović, “Brief Encounters, Dangerous Liaisons and Never-ending Stories: The Politics of Serbian Ethnology and Anthropology in the Interesting Times of Yugoslav Socialism”, у: Mihăilescu, Vintilă, Ilia Iliev and Slobodan Naumović, (Eds.), *Studying*

Peoples in the People's Democracies II. Socialist era Anthropology in South-East Europe, Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 17, Lit Verlag, Halle-Münster-Berlin-London, 211-260

Николић, 1969-1970 – Рајко Николић, „Етнолошка истраживања у Војводини“, *Рад војвођанских музеја*, 18-19, Нови Сад, 11-12

Николић, 1973 – Rajko Nikolić, „In memoriam Akademik Milenko S. Filipović (1902-1969)“, *Etnološki pregled*, br.11, Beograd, 181-184

Николић, 1999 – Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, 1-3, Српска реч, Београд

Павловић, 2009 – Александар Павловић, „Миленко С. Филиповић на Косову и Метохији према писању дневног листа *Вардар*“, *Баштина*, св. 27, Приштина – Лепосавић, 189-201

Павковић-Бандић-Ковачевић, 1983 – Nikola Pavković, Dušan Bandić, Ivan Kovačević, „Težnje i pravci razvoja Etnologije u SR Srbiji (1945-1983.)“, *Zbornik 1. Kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov*, Ljubljana, 109-116

Палавестра, 1990 - Vlajko Palavestra, „Milenko S. Filipović i usmeno stvaralaštvo – lokalna predanja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, n.s.* sv. 45, 171-172

Перовић, 1974 – Hilda Perović, „Uspomene prve redovne maturantkinje“, *Spomenica 75 godina gimnazije u Tuzli 1899-1974*, Gimnazija u Tuzli, 301-305

Петрановић, 1988 - Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*, Nolit, Beograd

Петровић, 1991(а) – Ђурђица Петровић, „Предговор“ у књизи: Миленко С. Филиповић, *Човек међу људима*, Избор и предговор Ђурђица Петровић, Српска књижевна задруга, Коло LXXXIV, Књига 553, Београд, VII-XXIV

Петровић, 1991(6) – Ђурђица Петровић, „О Миленку С. Филиповићу“, у књизи: Миленко С. Филиповић, *Човек међу људима*, Избор и предговор Ђурђица Петровић, Српска књижевна задруга, Коло LXXXIV, Књига 553, Београд, 471-480

Политеиа 7/2014 – *Политеиа*, Научни часопис за друштвена питања, Број 7, Факултет политичких наука, Бања Лука. Тема броја: „Млада Босна“ – суштина, идеолошке и политичке последице

Прелић, 2008 – Младена Прелић, „Првих шездесет година Етнографског института САНУ (1947-2007): Осврт на пређени пут“, *Слике културе некад и сад*, Зборник 24, уредник: Зорица Дивац, Етнографски институт САНУ, Београд, 9-25

Прелић, 2008a – Mladena Prelić, „Ethnographical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA) in Search of the Lost Subject of Serbian Ethnology: From Ethnos to Ethnic Identity“, *Studying People in the People's Democracies II, Socialist Era Anthropology in South East Europe*, Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, Vol. 17, Vintila Mihailescu, Ilija Iliev i Slobodan Naumović (Eds.), LIT Verlag, Halle-Münster-Berlin-London, 261-284

Прошић-Дворнић, 1993 – Мирјана Прошић-Дворнић, „Односи америчке културне антропологије и српске етнологије“, *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. XLII, Београд, 33-52

Прошић-Дворнић, 2003 – Мирјана Прошић-Дворнић, „Говор предмета: културна историја испричана језиком текстилија“, поговор у књизи Ђурђице Петровић, *Од пуста до златовеза; Ткања и вез – изабране студије*, Етнолошка библиотека, књига 9, Српски генеалогски центар, Београд, 377-404

Прошић-Дворнић, 2003a – Mirjana Prošić-Dvornić, “Interview with Joel Halpern [regarding fieldwork in Serbia] conducted by Mirjana Prošić-Dvornić”. Emeritus Faculty Author Gallery. 60. http://scholarworks.umass.edu/emertitus_sw/60, приступљено, 18. 11. 2018; 2008 „Fieldwork in Serbia: An interview with Joel M. Halpern, Conducted by Mirjana Prošić Dvornić“, у: Mihailescu, Vintilă, Ilija Iliev and Slobodan Naumović, (Eds.),

Studying Peoples in the People's Democracies II. Socialist era Anthropology in South-East Europe, Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 17, Lit Verlag, Halle-Münster-Berlin-London, 405-422

Прошић-Дворнић, 2008 – Mirjana Prošić-Dvornić, „Serbian Village Culture: The Meeting Point of American Anthropology and Serbian Ethnology“, у: Mihăilescu, Vintilă, Ilia Iliev and Slobodan Naumović, (Eds.), *Studying Peoples in the People's Democracies II. Socialist era Anthropology in South-East Europe*, Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 17, Lit Verlag, Halle-Münster-Berlin-London, 353-379

Радојичић, 2015 – Драгана С. Радојичић, „Јован Цвијић и ‘наука о народу‘“, у зборнику *Јован Цвијић – живот, дело, време. Поводом 150 година од рођења*, Уредили Видојко Јовић и Александар Костић, Српска академија наука и уметности и Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд, 205-209

Ракић, 1970 – Radomir Rakić, „Zajednička i granična problematika etnologije i sociologije: proučavanje društvenog života“, *Radovi XI savjetovanja etnologa Jugoslavije*, Izdanja Muzeja grada Zenice, 175-200

Ракић, 1997 – Радомир Ракић, „Предмет етнологске неке према схватањима првих наставника етнологије на Филозофском факултету у Београду“, *Зборник Филозофског факултета, Серија А, Историјске науке, XIX, Споменица Мирка Барјактаровића*, Београд, 297-317

Резолуција Уједињених нација о геноциду – Resolutions Adopted by the General Assembly During its First Session, Fifty-fifth plenary meeting, 11 december 1946, 96 (I), The Crime of Genocide, pp. 188-189 <http://www.un.org/documents/ga/res/1/ares1.htm>, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/033/47/IMG/NR003347.pdf?OpenElement>, приступљено 23.01.2018.

Рихтман-Аугуштин, 1989 – Dunja Rihtman-Auguštin, „Što dugujemo Širokogorovu? (Prilog teoriji etnosa)“, *Migracijske teme*, vol. 5, no. 2-3, Zagreb, 123-130

Селинић и Бонџић, 2011 – Slobodan Selinić i Dragomir Bondžić, „’Precutna rehabilitacija,’ Vraćanje na Beogradski Univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom suda časti posle Drugog svetskog rata“, *Desničini susreti 2009*, Zbornik radova, Uredili Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić, Ivana Cvijović Javorina, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 188-198

Скоко, 1997 – Саво Скоко, „Неуморни прегалац у борби народа Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење“, *Српска проза данас. Перо и Ђоко Слијепчевић: Живот и дјело, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи. Научни скуп у Гацку 19. и 20. септембар 1997*. Текстове изабрао и приредио Радослав Братић, Издавачи: Просвјета – Билећа, Просвјета – Гацко, Планета – Београд, 148-154

Слијепчевић, 2013 - Перо Слијепчевић, „Срби у Америци“, *Сабрана дјела Пера Слијепчевића, 6, Историјске и политичке теме*, Свет књиге, Београд и Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 458-522 (први пут објављено 1917. године, у Женеви, под насловом *Срби у Америци. Белешке о њиховом стању, раду и националној вредности*)

Споменица, 1937 – *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Уредио Алекса Јовановић, Скопље

Споменица, 1974 – *Spomenica 75 godina gimnazije u Tuzli 1899-1974*, Gimnazija u Tuzli

Суботић, 1996 – Драган Суботић, *Епископ Николај и Православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Нова искра, Београд

Трифуноски, 1961 - Јован Ф. Трифуноски, „Тридесетпетогодишњица научног рада проф Миленка С. Филиповића“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 28, Нови Сад, 157-170

Ђеклић, 2013 – Александар Ђеклић, „Богумили – историја или лажни мит?“, *Геополитика* бр. 64, јун-јул 2013, доступно и на адреси <http://geopolitika.rs/index.php/ru/istorija/593-2013-08-15-11-30-00>, приступљено 03. 03. 2018.

Ђоровић, 1989 – Владимир Ђоровић, *Историја Југославије*, Просвета, Београд

Ђоровић, 1997 – Владимир Ђоровић, *Историја српског народа* (Поговор Ненада Љубинковића), Глас српски, Бања Лука и Ars Libri, Београд, интернет издање на адреси http://www.maksimovic.rs/literatura/eknjige/CorovicVladimir_IstorijaSrpskogNaroda.pdf, приступљено 15. 12. 2017.

Ђоровић, 1996 (2002) – Vladimir Ćorović, *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914-1918*, Beograd 1996, интернет издање (из 2002) на сајту Пројекат Растко, на адреси https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/vcorovic-crna_1.html, приступљено 21. 12. 2017.

Фабијанић, 1990(а) - Радмила Фабијанић, „Академик Миленко С. Филиповић Curriculum vitae“, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија, н.с. св. 45*, 165-168

Фабијанић, 1990(б) – Радмила Фабијанић, „Библиографија радова др Миленка С. Филиповића“, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија, н.с. св. 45*, 175-186

Филиповић, 1928 – Миленко Филиповић, „Шарлагандије у Велесу“, *Гласник Скопског научног друштва, V*, 283-294

Филиповић, 1930 - Миленко С. Филиповић, „О ентолошком проучавању Јужне Србије (Приступно предавање, одржано 10. марта 1930, на Филозофском факултету у Скопљу)“, *Годишњак скопског Филозофског факултета*, Скопље, 117-126

Филиповић, 1932 – „Д-р Илија М. Јелић, *Шта значи камен о врату. Историско-правна студија*, Београд, 1931, стр.46“, *Гласник Скопског научног друштва*, књ.ХI, Скопље, 277-279

Филиповић, 1933(а) – Миленко Филиповић, „Др Илија М. Јелић, *Трагови гостинске обљубе код нашега народа, Историско-правна студија*, Београд 1931“, *Српски књижевни гласник*, књ.ХХХVIII, бр.4, Београд, 319-320

Филиповић, 1933(6) – Миленко Филиповић, „Ношење камена о врату (нови подаци)“, *Гласник Скопског научног друштва*, књ. XII, Скопље 307-308

Филиповић, 1934 – Миленко Филиповић, „Нови подаци о ношењу камена о врату“, *Гласник Скопског научног друштва*, књ. XIII, Скопље, 237-239

Филиповић, 1937 – Миленко Филиповић, „Проучавање села“, *Преглед*, Сарајево, 507-512

Филиповић, 1949 – Миленко Филиповић, „Етнолошки (етнографски) рад у Војводини“, *Летопис Матице Српске*, књ. 363 (април), Нови Сад, 224-230

Филиповић, 1950 – Миленко Филиповић, „Земљани лонац као музички инструмент“, *Научни зборник Матице Српске*, I, 275-276

Филиповић, 1952 – Milenko S. Filipović, *Ozrenjaci ili Maglajci. Etnološki prikaz*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, VII

Филиповић, 1953 – Миленко С. Филиповић, „Основни карактер и структура народног веровања у источном делу Југославије“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 6, Нови Сад, 59–69; такође у Миленко С. Филиповић, *Трачки коњаник – Студије из духовне културе*, Београд 1986, 7-23

Филиповић, 1954 – Milenko Filipović, „Folk religion among the orthodox populations in eastern Yugoslavia (some remarks and considerations)“, *Harvard Slavic Studies* 2, Cambridge, Ma. 359-374

Филиповић, 1955 - Milenko Filipović, „Etnološki (etnografski) rad u Bosni i Hercegovini“, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, 10, Sarajevo, Oktobar, Godina VII, Knjiga II, 211-215

Филиповић, 1956 – Milenko Filipović, „Savremena etnologija ili etnografija. Osvrt na članak Š. Kulišića: 'Antiistorizam funkcionalne škole u etnologiji'“, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, 3-4, Sarajevo, Mart-April, Godina VIII, Knjiga I, 143-152

Филиповић, 1957 - Миленко Филиповић, „Цвијићева антропогеографска школа“, *Географски преглед I*, Сарајево, 9-24

Филиповић, 1957(a) – Milenko Filipović, „Bračni pomoćnik kod Srba i Hrvata“, *Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine*, VII, Sarajevo, 143-162; исто у књизи Миленко Филиповић, *Човек међу људима*, Избор и предговор Ђурђица Петровић, Српска књижевна задруга, Коло LXXXIV, Књига 553, Београд, 328-356

Филиповић, 1958(a) – Миленко Филиповић, „Самоубиство у пределу Таково“, *Radovi Naučnog društva HP Bosne и Херцеговине X*, Сарајево, 157-201

Филиповић, 1959 – Миленко Филиповић, „Брак између првих рођака (bin'tamm) код српскохрватских муслимана“, *Социологија*, 3-4, Београд, 55-66; исто у књизи Миленко Филиповић, *Човек међу људима*, Избор и предговор Ђурђица Петровић, Српска књижевна задруга, Коло LXXXIV, Књига 553, Београд, 357-375

Филиповић, 1959a – Milenko Filipović, *Modriča nekad i sad*, Posebna izdanja Geografskog društva NR Bosne i Hercegovine, 1, Sarajevo

Филиповић, 1960 – Milenko Filipović, „Narodni život Srba u severoistočnoj Bosni prema jednoj anketi 1911“, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, IV, Tuzla, 199-332

Филиповић, 1961 – Milenko S. Filipović, „Stvaranje etničkih grupa na planinama“, *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine XVIII*, Sarajevo, 103-119

Филиповић, 1961(a) – Dr Milenko S. Filipović, „Etnologija i naš sistem obrazovanja“, у *Etnologija i škola*, Biblioteka Etnološkog društva Jugoslavije 3, Beograd, 5-31

Филиповић, 1963 – Миленко Филиповић, „Еутанасија код Јужних Словена“, *Социологија V*, бр. 1-2, Београд, 35-62

Филиповић, 1963а – Миленко С. Филиповић уредио, *Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. г.*, Посебна издања научног друштва СР Босне и Херцеговине, Књига II, Одјељење историјско-филолошких наука, Књига I, Сарајево

Филиповић, 1965 – Milenko Filipović, „Naučno delo Milovana Gavazzia“, *Etnološki pregled*, 6-7, *Spomenica u čast Dra Milovana Gavazzia prilikom sedamdesetogodišnjice života*, Београд, 3-6

Филиповић, 1967 – Миленко Филиповић, *Различита етнолошка грађа, Српски етнографски зборник*, LXXX, Одељење друштвених наука, Расправе и грађа, књ. 5, Научно дело, Београд

Филиповић, 1968 - Миленко Филиповић, „Јован Цвијић и српска етнологија“, *Цвијићев зборник. У спомен 100. годишњице његовог рођења*, Српска Академија наука и уметности, Одељење природно-математичких наука, Београд, 27-42

Филиповић, 1972 – Миленко Филиповић, „Вук Ст. Караџић и српска етнологија“, *Поговор у Етнографски списи, Сабрана дела Вука Караџића*, Књига седамнаеста, Просвета, Београд, 513-573

Филиповић, 1986 - Миленко Филиповић, *Трачки коњаник. Студије из духовне културе*, Радове изабрао др Иван Ковачевић, *Поговор* написао др Душан Бандић, Библиотека баштина, 22, Просвета, Београд

Халперн и Хамел, 1969 - Joel M. Halpern, E. A. Hammel, „Observations on the Intellectual History of Ethnology and other Social Sciences in Yugoslavia“, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 11, No 1, January 1969, 17-26

Халперн и Хамел, 1970 - Joel M. Halpern, E. A. Hammel, „Milenko Filipović, 1902-1969“, *American Anthropologist* 72 (3), 558-560

Халперн и Хамел, 1982 - J. M. Halpern, E. A. Hammel, „Introduction“, *Among the People, Native Yugoslav Ethnography, Selected Writing of Milenko S. Filipović*, Papers in Slavic Philology, Ann Arbor, University of Michigan, xiii-xviii

Хаџидедић, 1990 - Nedžad Hadžidedić, „Milenko S. Filipović i naša etnologija“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Etnologija)*, n.s. sv. 45, 169-170

Цвијић, 1921 – Јован Цвијић, *Говори и чланци*, I (чланци: „О научном раду и о нашем Универзитету“, 3-49; „О националном раду“, 51-71; „Културни појаси Балканског Полуострва“, 73-91; „Географске основе македонског питања“, 181-190; „Из проматрања о етнографији Македоније“, 191-202; „Анексија Босне и Херцеговине и српско питање“, 203-233; „Динарски Срби“, 235-248) и II (чланак „Јединство и психички типови динарских јужних Словена“, 55-140), Издавачка књижара „Напредак“, Београд

Цвијић, 1991 – Јован Цвијић, „Неколика проматрања о етнографији македонских Словена“, *Антропогеографски и етнографски списи*, Друго издање, Сабрана дела, Књига 4 (том I), Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике и наставна средства – НИРО „Књижевне новине“, Београд, 241-271

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

39:929 Filipović M.

МИЉКОВИЋ-Матић, Јелена

Миленко С. Филиповић и национална наука / Јелена Миљковић Матић. - Београд : Институт за политичке студије, 2018 (Београд : Бирограф). - 162 стр. ; 20 cm

Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-7419-305-1

а) Филиповић, Миленко С. (1902-1969)
COBISS.SR-ID 325417223